

MELCZER TIBOR

"... HA MINDEN ÖSSZETÖRT"

Az elhurcolt Radnóti költészete

TARTALOM

Radnóti Miklós utolsó versei elé

- I. Mindvégig /A Gyökér allegóriája/
- II. Az eltűnt idő nyomában
  1. A prousti világ életre kél
  2. "Mint kőben a megkövesült csigaház" /Hetedik ecloga - Levél a hitveshez - 1. Razglednica/
  3. "És visszatérnek mind a mívések" /A la recherche.../
  4. "Jól éltünk hajdanán!" /Vogelweide, Proust és az Erőltetett menet/
- III. "Nézd a világ apró rebbenéseit" /Az Erőltetett menet képei és a három végső Razglednica/ - Néhány tanulság a hattyudal után
- IV. "Eretnek hadak között hűségre példakép" /A Nyolcadik ecloga és ami odáig vezetett/

Epilógus gyűjtemény

Akiknek megadatott „a jó halál kegyelme”, azokat fényképezőgép lencséje örökíti meg halálos ágyukon, — ha nevezetes embereknek számíthattak életükben —, majd jön a szobrász, hogy mintát vegyen az arcról, — halotti maszkot készít. Akiknek e kegyelem nem adatik meg, azoknak utolsó, a még hus-vér emberről készült képe lesz szivszorító „halotti maszkká”. Előttünk Radnóti Miklós utolsó fényképe. Nyitott felső kabát, mellényes öltöny, nyakkendő, s a kissé hajlott galléru inggel tudattalan harmóniában kissé oldalra hajtott fej. A szem lehunyva, rajta, az orron, a szájon a finom vonások melankóliát tükröznek, valami bölcs rezignáltságot, a tudás rezignáltságát, s a szájon különös mosoly, olyan ember mosolya, aki mindent megért, mert már túl van minden. Mögötte fák tar ágai merednek az égnek, s a költő mintha a természet e kopár orgonasipjainak fugáját hallgatná. Így látja őt az utókor kereső embere utoljára. Ilyennek látja. Mindarról, amit a léleknek ezután kellett elviselnie, immár csak a versek adhatnak hü tolmácsolást. A versek, amelyeknek utolsó tizét, mint az életmű végső summázatát és betetőzését bemutatni kitűzött feladatunk. Azokat, amelyek részint távol a hazától, a szerbiai Borban és környékén születtek, ahol a költő, mint munkaszolgálatos élt, lágerben, fogolyként, és azokat, amelyeket hazai földön irt, fogságban, hajtva a számára már nyolc éve oly gyakran biztosnak tudott erőszakos halál felé.^{1/}

- x -

Radnóti végső munkaszolgálatára idején írott tiz verse zárja Tajtékos ég című posztumusz kötetét. A Koczkás Sándor sajtó alá rendezte ^{kötetében} ~~kiadásokban~~, — Radnóti Miklós Összes versei és műfordításai —, s a Róz Pál gondozta újabb kiadásokban is, a Razglednicák egymásutánisága kedvéért pusztán az

1. Razglednica és az Erőltetett menet helyeserőjével esett csoportba az időrenden. Mi, szükség esetén utalva ^{a versek helyeserőjére} ~~az időrendre~~, a kronologikus csoportosítás helyett néhány lényegesnek tartott tartalmi és formai megfontolástól indítva, más felosztásban tárgyaljuk a műveket. Elsőnek megkíséreljük a Gyökér című költemény feltárását, amelyet a költő fogságban írt ^{műveit} ~~verseit~~, s részben az egész életmű kulcsversének tartunk. Témánk második szakaszát azok a költemények jelzik, amelyek egy, Radnóti verseiben ujdonságot jelentő költői módszer szülöttei; a lírában fölsejlt prousti utazásoké, az eltűnt idő nyomában. A körön belül az első csoportot három, versben fogant szerelmi vallomás adja: a Hetedik ecloga, a Levél a hitveshez és az 1. Razglednica. Másodjára következik az A la recherche..., amelyben a prousti világ kiteljesedik. Harmadjára pedig az Erőltetett menetet tekintjük, amelyben pusztulás és életvágy kettősségén át egy régmúlt kor költőjének, Walter von der Vogelweidének nosztalgiája elegyedik a proustival, és mindez magával hozza egy, az időnek — költészetben — addig talán sohasem látott játékát. Harmadik nagyobb témánk a mikrokozmosz Radnóti teremtette világa lesz, és mindaz, ami e képiséggel — elhurcoltatása után — jelentkezik. Az idill utolsó megnyilvánulásai és a halál. Itt vesszük szemügyre az erőltetett menet képzalkotását e techné alapján, valamint a 2., a 3. és a 4. Razglednica világát, hogy a hattyudal okán ^{szóljunk a költő haláltudatának összetevőiről.} ~~szóljunk a költő haláltudatának összetevőiről.~~ ~~addig is megvitessük a költő haláltudatának összetevőiről.~~ ~~költői magatartás megítéléséről.~~ Végül pedig kísérletet teszünk az életműben rejlő biblikus és egyéb hitbéli vonatkozások fejlődésbeli bemutatására, megadván evvel a Nyolcadik ecloga genezisét, s e művel, ugyis mint a költő egyik legnagyobb szabadságversével fejezzük be az elhurcolt Radnóti költészetének bemutatását.

Most, hogy megkezdjük a mélyebb behatolást a fogságból fel-
mutatott versek világába, hadd emlékeztessünk a költő barátja,
Szalai Imre ^{szavaira,} ~~állítására,~~ aki volt bori foglyoktól úgy hallotta,
hogy Radnóti a táborban „egy előadásán, amelyet az »inter arma
silent musae« idézethez fűzött, hévvel bizonygatta, hogy igenis:
a költőnek énekelnie kell mindig ...”^{2/} Ez pedig életműve, de
kivált végső fogságában írott versei olvastán a legmélyebb iro-
dalmi és erkölcsi tanulság.

I.

MINDVÉGIG

A Gyökér allegóriája

A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

Föld alól a föld fölé tör,
kúszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket,
édes, égi ízeket.

Gyökér vagyok magam is most,
féregek között élek én,
ott készül e költemény.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

A Gyökér allegória. A gyökér szemléleti képének a versen következetesen végigvitt megszemélyesítése. A gyökér vitalitást, erőt, a megkapaszkodást, az életet és mindenekelőtt az éltetést szuggerálja a mítől függetlenül is. E szemléleti kép ugyszólván Radnóti indulásától végigkísérhető eddig a Heidenau-lágerben irt versig. Lelkében mindvégig megvolt a hajlam, hogy éljen vele. Pszichológusoknak talán sokminderről árulkodna ez a vándormotivum, de velünk is sejtet olyan tulajdonságokat, mint a hűség, a ragaszkodás, a következetesség, a szívósság, az életerő és az éltetni akarás. A fa és a gyökér ilyenén ábrázolása kétségtelenül vándormotivum. A népköltési hatások mellett s azokkal szoros kapcsolatban felidézi ^{Baldzs Balázs} Bartók Fából faragott királyfiját, amely ugyszólván ezt a képiséget varázsolja élővé a ballet szinpadon, vagy felmerül előttünk Csontváry Magányos cédrusának viziója. Ami pedig már Radnóti képzőművészeti érdeklődését is erősen fémjelzi; Dési Huber István, a költő barátja 1936-tól, a budakeszi rajzoktól kezdve következetesen és mélyrehatóan él e motivummal. Ezt látjuk Vizmosta fagyökerek, Kisfiu a madárkával és mindenekelőtt a Radnóti tulajdonába került Magányos nagy fa című ^{művén} ~~versén~~. S a költő szemléleti képét, a gyökereket fellelhetjük Babits Mihálynál is.^{1/} 1917-es versét, A jóság dalát a szerelem dicsőítésének metaforaláncával zárja. „Hajts, drága Mag: mert belőled nő ki a szent Gyökér, / mely az emberiséget befonja és pólustól pólusig ér.” Sziget és tenger kötete elé irt hitvallásában pedig ezt mondja: „Futottam, hősen, szüntelen, lélegzetlen; olykor szinte elbukni látszottam; s hasonlítottam ahhoz a fához, melynek koronáját földig csapja a szél... Mi tart fönn? Mi a gyökér, mely nem szakad el? mely elpusztíthatatlan táplál valami kimeríthetetlen erővel?” E jelképrendszerben a gyökér már az erőt, a szívósságot, a vitalitást és

az éltetést fejezi ki, mint majd sokhelyütt Radnótinál. S ha arra gondolunk, hogy az iménti kérdésekre Babits Tolsztojnak a hitről, mint az élet erejéről írott szép szavaival válaszol, úgy felötlik bennünk Radnóti verse jelképrendszerének egy ősbibb rokona is. A Háboru és békének az a része, amelyben Andrej herceg Rosztovékhoz menet megpillant egy kopár, tar, már-már élettelennek tetsző fát, s miután szerelemre lobban Natasa iránt, visszafelé ~~a fát~~ lombosan, virágbaborultan találja ^{azt} Radnótinál a Himnuszban fogunk a tolsztoji kép varázsának rokonára lelteni. — Az 1929-ben írt Téli barlang című Babits-vers pedig imígyen mutat költőnk allegóriája felé:

A lélek ujja finom

mágus-ideggel suhan végig a síma Polituron,
megsejtve a holt tárgy-páncél mögött az örök-egy, rokon
életet időn és téren át; mert nincs min ő át nem hathat,
oly sikos és zárt keménység, /mint szigorú sziklafaloknak
zárát megporlasztja hatalmas gyökér-ujja a magnak].../

- x -

1931-ben vagy 1932-ben jött létre Radnóti Mese a szomorú fűzfáról című írása. Közreadója, Csaplár Ferenc a mesében feltételez magyar népmese hatásokat, valamint La Fontaine hatását is, akinek verses fabulái a költő műfordításainak legjelentősebbjei közé számítanak. A ^{2/ történet} ~~mesé~~ arról szól, hogy hajdan csak egy fűzfa volt Magyarországon és az sem volt szomorú. Ez a fűzfa aztán beleszeretett egy szép, de büszke cseresnyefalányba, aki egy kertben élt, nagy jólétben. „/.../ Nagyon szerelmes volt a fűzfa, /.../ Egyszer egy éjjel kilépett gyökereivel a földből és elindult a cseresnyefalányhoz.” „A cseresnyefalány aludt. Fölébresztette. — Hogy tudtál ide bejönni? — sugott rá haraggal a cseresnyefalány. A kertajtón, arra való az ajtó! — felelte a fűz-

fa, és szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe." A szegény fűzfát a büszke, előkelő cseresnyefalány kikoszarazza. „A fűzfa szomorúan húzta ki gyökereit a földből, és lecsüngő fejjel indult el a Duna felé.” — A gyökér itt, az emberiesített fűzfa által antropomorf árnyalást kap már, ha még nem is önállóan. Az pedig, hogy a fűzfa „szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe”, már jelzi a megkapaszkodást, az életerőt.

1935-ben /házassága évében!/ írja gyönyörű szerelmi költeményét, a Himnuszt. Tiszta boldogságot áraszt e vallomás, a tragikus bori vershez csak a szemléleti képek közösében kapcsolódik. /A ~~vég~~ végén megjelenő halál-gondolat is a szerelem legyőzhetetlenségét hirdeti./ Egyébként a már felidézett tolsztoji hangulattal rokon. Az egész költemény egy ragyogó metaforalánc, melynek első négy szakaszát költői képekben fonja át a fa képze-
te, a gyökértől a gyümölcsöt hozó lombig.

Gyökér vagy és törzs,
teli lomb s gyümölcs,
hűs fuvallat vagy
s meleg nap érlelő,

kötöző gyökér,
iramodó vér,
vékonyszáru törzs,
széllel barátkozó,

karom lombja vagy,
karomba szaladj,
mellem virága,
szívemen takaró,

ébredtő napom
s napos hajnalon
lombom gyümölcse,
mellettem ébredő /.../

A Himnusz esztendejében írja Hajnal című kis tájversét, amely a Mese a szomorú fűzfáról emberiesített fa-motivumát hozza elének. A művet Bartók balettje, a Fából faragott királyfi ihlette.^{3/}

Lassan száll a szürke és a kék még
lassabban szivárog át az égen,
homályban áll az erdő s minden ág
puhán mozog, úgy mint a vízfenéken.

A szürkesség eloszlik, győz a kék,
minden égi füstöt magába fal
s a dúdoló hajnal elé szalad
két fiatal fa, sötét lábaival.

Harsány fűrtökben lóg a fény s a táj
sok ág-bogán ökörnyál lengedez,
ragyogva lép az erdő szerteszét,
lépte vidám és egyszerre lenge lesz,

Nedves fején a nappal táncba kezd
s a réten nem jöhet most senki át;
ezüst halakat virágozik a tó
és az éleshangú reggel így kiált:

halihó ha-hó ha-hó halihó!

A gyökér ~~jelképe~~ nem sokáig lehetett a zavartalan idill kifejezője. Halállal terhes képzetét hozza az 1935-36-ban írott Háborus napló egyik ~~vers~~ verse, a Fáredt délután. A Lomb alatt soraiban pedig hasonlóan emberiesíti a költő a gyökeret, mint Babits a már idézett Téli barlangban.

Örög fa ez itt, de
kemény hóna alatt meglebben egy új ág.
Nézek rá, visszanéz; kissé reszket a fa,
gyöngye csúcsán gyermek szellőcske üldögél.
Fülemre fordulok és hallom, alattam
fészkében megmozdul, nőni akar s puha

földet kaparász az ezerujju gyökér
és a tücsökugrás kicsi zaja pattan.

A fa megszemélyesítése után hallucinációval érzékelteti a költő a gyökér mozgását /„hallom, alattam / fészkében megmozdul“/. Ugyanakkor az „ezerujju“ jelzővel ~~a gyökér~~ emberiesül. A vers, amelybe máshelyütt beszüremlik már a háboru véres rémülete, 1936-ban keletkezett. Egy esztendővel később pedig, az Este a hegyek között versfüzér 6. tagjában a gyökér már felsir és a lomb a téli gyökérnek álma lehet csupán.

Elül a szél és újra hull a hó,
hullása ringó, ringató.
Puhán alusznak lenn a hegy meleg
sarában a szakállas gyökerek,
szuszognak és felsírnak néha,
álmukba lobban nyári ágaik
zöldfényű, könnyű buboréka.

Ugyanebben az évben, 1937-ben írja meg Radnóti Ének a halálról című nagy versét Kosztolányi Dezső temetése alkalmából. A motívum az Este a hegyek között idézett részéből ideköltözik ugyan, de a képiség és a hangulat új, immár tragikusabb szerepet kap. Borban irt versében fogjuk együtt látni e költői jelenséget az ott létrejöttel.

A lomb általában is a megnyugvás, a jó jele, a remény zöld színe. ~~Est látjuk~~¹⁹³⁷ például a Himnusz a békéről /1938/ egy helyén: „Nyarakra gondolunk, s hogy erdeink majd lombosodnak s bennük járni jó /.../“. Ime az Este a hegyek között iménti jelképe, csak nem a gyökér^{ek} felsíró téli álmaként, hanem mint a háborus világban élő emberek békevágya. Ez évben írja a költő az Első eclogát is. A levelet hajtó, kivágásra kijelölt fa képét és je-

lentését a bori verssel látjuk majd együtt. Halott gyökér halállal terhes képét hozza elénk Radnóti a világháború előestéjén, az 1939. május 26-i keltezésű Csütörtökben.

Prágában J M ölte meg magát,
honában hontalan maradt,
P R sem ír egy éve már,
talán halott egy holt gyökér alatt.

A legmegdöbbentőbb találkozás pedig a Gyökér és a korábbi Radnóti versek között alighanem a Babits halálára írt megrázó költeményben, a Csak csont és bőr és fájdalomban lelhető majd fel /1941/. A Száll a tavasz...-ban /1942. április 11./ — melyet az eclogák előhangjának szánt a költő — a gyökérnek ketős rendeltetése van: a tavasz még keresztülfut rajta, hogy beborítsa a tájat, de a szabadság angyala ottreked a mélyben, alélt gyökerek közt aléltan. A költő úgy akarja felébreszteni a szabadság alvó angyalát, mint Babits egykor a Fortissimóban „alvó magasságot a sorsban” — ez alvó Istent. Oly nagy indulattal, oly nagy akarással, oly nagy szenvedéllyel és oly kétségbeesetten is.

Száll a tavasz kibomolt hajjal, heverő hegyek ormán,
tárnák mélyein és a vakondok túrta lyukakban,
fák gyökerén fut, a rügy gyöngéd hónalja tövében,
s csiklandós levelek szárán pihen és tovaszáguld.
S szerte a réten, a domb fodrán, fodros tavakon kék
lánggal lobban az ég.

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben, a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,

nem lát fényt odalent, sem a csérjén pöndörődő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába! nem ébred.

Rab. S a rabok feketén gyűrűző vad bánata csobban
álmaiban s föld és fagyos éj nehezült a szivére.

Álmodik és mellét nem emelgeti sóhaja sem még,
lent nem pattan a jég.

És e kétségbeesett helyzetből törnek föl — Bori Imre szavai-
val élve — a József Attila-i Nagyon fájhoz fogható jajkiál-
tások:

Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed ló! bömbölj bika, ríjj patak ágya!
ébredj már aluvó!

Am éppen a záró strófa miatt nem oszthatjuk a Bori
Imre hangsúlyozta véleményét a vers rezignáltságáról. Hiszen
annak befejezése, s így végkicsengése is elkeseredett ugyan,
de ez dacos keserűség, beletörődő, megadó hangot hasztalan ke-
resnénk benne. Ama kétségbeesetten ébreszteni kívánt régi sza-
badság angyalának jelképe pedig nem nélkülözötte a politikai idő-
szerűséget. Mert amennyire nem szüremlenek át 1941-ben a neve-
zetes népfront megmozdulások — az október 6-i tüntetés a
Batthyány örökmécsesnél; Kossuth és Tancsics sirjának megko-
szoruzása Mindenszentek ünnepén; a Népszava karácsonyi számá-
nak demonstrációja — a költő akkori verseibe /csak Naplójá-
ban ír ~~az első két~~ ^{második} eseményről/, annyira ott érezhetjük a
Száll a tavasz... régi szabadság-eszményében a fasiszta és
németellenes célzattal 1942 elején megalakuló Történelmi Em-
lékbizottság szándékát. Azt, hogy a magyar történelem régi

szabadságküzdelmeinek, régi szabadságeszményeinek emléköt
ápolja. Így került sor 1942. március 15-én a Petőfi szobornál
arra a háboruellenes, németellenes tüntetésre, amelynek rem-
niscenciája valóban ott lehet — mint Tolnai Gábor mondja —
a Száll a tavasz ... soraiban.^{4/}

Van végezetül a Száll a tavasz...-nak egy szókapcsolata,
a „néma gyökér”, amely a motívum további rokonságaihoz vezet.
A gyökér szemléleti képe ugyanis kedvelt rekvizituma volt Sza-
bó Lőrincnek. A pusztuló természet képét elének táró Halott nép
című versét így fejezi be:

De, barátaim, lesz feltámadás,
s helyettetek új harcba kezdenek
a csonkok, magvak s néma gyökerek.

Ám a gyökér kapcsán nemcsak az élet, a feltámadás, hanem a
pusztulás veszélye is megjelenik, nevezetesen Esőben című ver-
sében.

(...) foghat még talajt
lelkem reszkető gyökereivel,
vagy már késő lesz s ott rothadok el
kilúgozott, szomorú magként?

A Kalibán című verseskönyvében pedig az egyik ciklusa: Gyökér
a gyökerek között. Ebben olvashatjuk költeményét, a Pán ajándé-
kát, amelynek egy — utóbb némileg módosított — strófáját Rad-
nóti idézi Szabó Lőrinc Különbéke kötetéről szóló esszéjében:

Aludtam, ettem, öltem és
a Gondolat nem üldözött;
állat voltam az állatok
s gyökér a gyökerek között.

S a fák kegyetlen kifürészelését, ha nem is Radnóti versének módján, az allegorikus metaforalánc teljes szigorával, de egy kemény hasonlattal magára vonatkoztatja. A Versek a havasról egyik tagjában, Az Árdó fiaiban a költő kedvelt óriásfenyője — miként társai is — „indul a zengő acéllap felé / s mintha az én derekamba recsegne, úgy hasít majd húsába a fűrész”. És ha megkíséreltük — úgy hisszük, nem alaptalanul — a két költő önmagán végzett élveboncolásának párhuzamait keresni, úgy idézzük megegyeszer Szabó Lőrincet, aki — ha más indítékokból is, de — kimondja a Radnóti életmű tragikus, sarkalatos tételét, a halálraítéltség tudatát.

Meghalt! - egyre sűrűbb a hír,
hozza ujság vagy telefon.
Öregszem, sok az ismerős,
és csak a vállamat vonom;
tehetetlen iszonyomat
letagadom, annyira fáj,
mégis érzem, hogy rab vagyok,
rab, aki kivégzésre vár.

/Mindennap valaki/

/A találkozás, persze Radnóti Hajnaltól éjjelig versfüzéréből a Sírfelirat gondolatával rokon — „sosem feledtem el, hogy meghalok” —, ahol a halálra ítélttség tudata csak a halál elkerülhetetlenségével, nem pedig a meggyilkoltatással azonos./^{5/}

Ha a lombosodás a jó, a remény jele, úgy a lombhullás hagyományosan is, de Radnótinál — a haláltudatot hangsúlyozandó — különösen az elmulást idézi, mint azt az 1941-ben írt Nyugtalan őszül strófáiban érzékelteti. S az 1943 novemberében készült Mint észrevétlenül egyik jelképében az őszi lombhullást

a nyárba, fiatalságába viszi át: „és tudja, nyáron is lehullhat egy levél /.../”. Egy esztendővel korábban még így írt: „kivirágzik az égi fa ága /.../” /Virágének/. Nem így lett. — Mindezekre is gondolva tekintünk bori verse, a Gyökér elébe.

- x - x - x -

Mint mondtuk, a Gyökér allegória. A versen végigvitt szemléleti kép következetes megszemélyesítése. Bálint György már az Ujhold idején megállapítja a költőről: „minden jelkép a számára, minden tárggyal mély és benső kapcsolata ^{szövődik} ~~kapcsolata~~”.^{6/} Bori Imre az énlira antropomorf tájairól beszél. Példaként éppen a Lomb alatt című verset hozza fel.^{7/} Kurcz Ágnes szerint pedig Radnóti idillikus verseire jellemző „az absztrakt fogalmak és a természeti jelenségek áttelekiesítése”.^{8/} A Gyökér idillikus versnek mondható, ha Sőtér István szép esszéje ^{ezekben} ~~ajánl~~ a lomb ^{ot} ~~alatt~~ ^{csodálatos} és virágvoltára emlékező gyökérre a La Fontaine-i idill rávetülését ~~figyelembe vesszük.~~^{9/}

Mint a megszemélyesített gyökér rejtetten él a föld alatt, úgy rejtett ennek a versnek is minden ereje, vitalitása, áttelekiesítése. Ez mindenekelőtt a költemény vers ^{idoma} ~~ani felépítése~~ és a szókészlete közötti ellentétben mutatkozik meg. A vers trochaikus. Négyes és három és feles trocheusi sorokból áll. Három sora tiszta trocheus: „és az alma hófehér”; „föld alól a föld fölé tör”; „édes, égi ízeket”. Kétségtelenül a trochaikus sorok motiválják a látszólagosan elégikus, moll hangnemet. S ezt erősíti a kéthelyütt előforduló antispastus /u - - u/ is: „Nem érdekli a világ”, és a hetedik versszak első sorában: „Virág voltam, gyökér lettem”. Ez a legelégikusabb, leginkább moll-szerű sora a versnek, és érzelmi-hangulati hatásában, valamint a hangsúlyos ütemezéstlen, jobban eltűrő ritmikájában feltétlenül a ma-

Az allegorikus vers jelképrendszere jól kitapintható, pontos megfeleléseket tartalmaz. Ezt elősegíti a ~~vers mondat~~ felépítése, mellérendelő összetételű, többnyire kapcsolatos mondataival, világos, egyszerű mondatfűzéssel. Radnóti a hétszakaszos vers hatodik strófájában egyértelműen elvégzi a fő jelkép, a gyökér azonosítását a következő metaforával: „gyökér vagyok magam is most”. Ez kulcssora a versnek. Amit a gyökérről megtudunk, mindazt a költő helyzetére, sorsára kell vonatkoztatnunk. S e sor vizválasztó is a versben. A jelképről, a gyökérről a költő eleddig ^{egy} harmadik személyben beszélt, ám itt átvált első személyre. Ez pedig arra ^{készteti,} ~~kötelez,~~ hogy a harmadik személyű, ^{Metafor elbeszélő,} ~~A harmadik személyű~~ példázat csak Radnóti önmagán elvégzett élveboncolását segíti, melynek legiszonyubb ^{elisméréseit} ~~konkrétum~~ ugyanis első személyben ^{mond-} ~~ke-~~ ^(a szilvágy) ~~li, illetőleg~~ megismétli.

A Gyökér első öt versszaka lényegében a költő helyzetének leírása és a művészi-emberi magatartás érzékeltetése. A vershelyzet a fogság. Az ottani alkotás a föld alá kényszerített költészet. A fogság, a föld alatti lét azonban itt még nem halált jelent. Sőt, életerőt.

A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

Szerteárad benne az életet adó erő. A 'surran' mozzanatos ige azonban emberi /vagy állati/ cselekvést asszociál. A surranás csaknem észrevétlen, titokban történő mozgás. Megjelenik így, ha még nem is a gyökérre, hanem a benne rejlő erőre ^{illetőre} ~~konkrét~~ ~~talra,~~ a versen végigvonuló fontos jegy, a megszemélyesítés. A következő ige, az 'szik', pedig már a gyökér megszemélyesítése. A 'földdel él' érdekes névcseré /metonímia/, hiszen a

gyökér a földben él és ~~a föld~~^{annak} nedveivel táplálkozik. E meto-
nimiát inkább a földben élő férgekre alkalmazza a köznyelv.
Mindazonáltal nem előlegezi e szókapcsolat a harmadik szakasz-
ban megjelenő megférgecsült világot, mert itt a föld — ellen-
tétben az utolsó strófával — még a gyökér táplálékát, éltető
közegét jelenti. Majd következik a gyökér nyomatékos megszemé-
lyesítése: „az álma hófehér”. Kimondatlanul megtudjuk a gyökérről,
hogy aludni tér, kimondva pedig azt, hogy álmodik /mint az Este
a hegyek között hatodik versében is láthattuk/. Az álomról
pedig a költő ezt állítja: 'hófehér'. Az elhurcoltatása után
irt verseiben a múlt emlékei sokhelyütt álmoként jelennek meg,
rejtetten is, megvallottan is. Az emlék-álmok az utolsó tíz
versben hol a lélek önkinzását, hol az azilumot jelentik. A
'hófehér' a tisztaságot hozza elénk. De a fehér szín Radnóti-
nál többet is jelent. Őrizz és védj című 1937-es versében ol-
vassuk:

Őrizz és védj, fehérlő fájdalom,
s te hőszin öntudat, maradj velem:
tisztá szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem!

A hőszin öntudat kapcsolódik itt össze a háborus világ okozta
fájdalom fehérségével. E fájdalom azért fehérlő, mert a rosszal
való szembeszegülésből ered. Vagyis szenvedés hozta tisztaság.
A Nyugtalan őszül /1941/ soraiban bár megjelenik az alvás kép-
zete, de a fehér szín nem álmot jelöl.

Aludni tér a vidék,
száll a halál fehér,
szép suhanással, az ég
dajkálja a kertet.

Hajadban nézd! arany őszi levél,
ég sírt feletted.

Jellegzetes, hogy a „lombját siró ág” képe megjelenik a költő Hölderlin-fordításában is, de a lombhullás e metaforikus érzékeltetése Radnótié.

S ha felénk mordulva az észak
intett és panaszát zúgta, lehullt a levél,
lombját sírta az ág és szálltak a szélben az esők,
csak mosolyogtunk /.../

/Menon panasza Diotimáért/
/A haláljárta őszi tájon, a fa könnycseppjeként megjelenített
arany őszi levél láttán megszólal bennünk Kosztolányi, aki
Őszi reggelijében az ősz káprázatos miniatűrjeinek lefestése
után így sóhajtott fel: „jobb volna élni. Ám de túl a fák már /
aranykezűkkel intenek nekem”./

A Nyugtalan őszi soraiban pedig szerelem és halál együttesében még a halál is fehér, szép suhanással száll, s a kedvesre az őszi lomb hullatja aranykönyveit. Talán, ami a halállal fel-felborzolt idillben eképp hangzott el lágyan, az tudatlannul vagy a fehér álm valamilyen derengéses féléberségében a lágerben így tér vissza: „fűrész sir fejem felett”. Bizonyos csak annyi, hogy „az álma hófehér” szókapcsolatban ott érezhetünk — akár az álm-émlékekben — azilumot és fájdalmat egyaránt, és bizton ott tudhatjuk az álm tisztaságát. 111

Föld alól a föld fölé tör,
kuszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Ismét az életerő. A gyökér föld fölé tör. És ha a 'kuszik' igét még közvetlenül ráérthetjük is a gyökérre, a 'ravasz' már megszemélyesítés, amely, összekapcsoltságuk révén, a kuszásnak is antropomorf árnyalást ad: „kuszik s ravasz a gyökér”. A kuszás sem feltűnő mozgás, akár az előző versszakban a surreálás, de lassabb. Minden titkos itt. Ravaszság kell az élethez,

a cselekvéshez, és szívósság, erő. A gyökér „karja akár a kötél”.
Újabb megszemélyesítés ez, amely a szívósság, az erő hasonlatá-
val — „akár a kötél” — nevei el a gyökér márlátott tulajdonságait. S
az emberiesített gyökér szemléleti képe így egészül ki:

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

Az imént a gyökér karja az erőt szuggerálta, most a másik vég-
taggal együtt a bomlást, rothadást: „Gyökér karján féreg alszik,
/ gyökér lábán féreg ül”. És az így kimondott ítélet — „a vi-
lág megférgesül” — oka a gyökér megférgesedésének, s jelzője
annak, hogy az egyén tragédiája nem elszigetelt. „... a világ
megférgesül” — ^(idelemet) ~~iszonyu~~ jelképrendszer rejlik e három szóban.
Az emberek megromlottóságát a költő borzalmas metaforával adhat-
ná vissza: 'az emberek megférgesültek'. De ez rejtett marad.
A valóságos kép már egy iszonyu metonimia: „a világ megférge-
sül”. A vers, amely a Radnóti teremtette mikrokozmoszban léte-
zett eddig, most makrokozmoszba távlatba megy át; a megférgesült
világ makrokozmoszába. S ami még ^(szennetes) ~~iszonyu~~ e háromsoros strófá-
ban, az, hogy a gyökér, vagyis az ember, a költő megférgesülése
nem pusztán egy gondolatot kifejező szemléleti kép, nemcsak
jelkép, hanem rettenetes valóság is. És erre bizonyág nem csu-
pán az, hogy az önleleplező metaforikus sor — „gyökér vagyok
magam is most” — után ez következik: „férgek között élek én”.
Bizonyágot tesznek erről a Hetedik ecloga realiztikus láger-
képei is. Az első ott is csak hasonlat:

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
ugy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron.

A következő már a foglyok mellet szenvedésének leírása:

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben /..

És megjeleníti önmagát is, imígyen:

Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma meg-megújúl, de a légsereg elnyugodott már.

Mert — mint Tolnai Gábor írja — a foglyok megérkeztekor
„Tele voltak a barakkok mocsokkal, szeméttel, patkánnyal, egérrel,
bolhával, poloskával, s nappal a szemét vonzása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek”.^{12/} Így is kell hát értelmeznünk az antropomorf gyökér megférgesülését. S mert a Gyökér a Hetedik eclogánál később keletkezett, még nyilvánvalóbb, hogy a gyökér karján alvó és lábán ülő féreg nem csupán jelkép, nemcsak az allegória szemléleti képéhez kapcsolódó költői eszköz; ehelyütt az allegória kettős értelme, a jelkép és a kifejezendő egybeesik. Mindenhez adalék, amit Tolnai Gábor kései bori helyszinrajzában följegyzett: „valami /.../ » emlék « még megmaradt a költő idejéből. Két kiterjedt törzsű fának a lefűrészélése után megmaradt hatalmas gyökerei, fatönkök. /.../ a hatalmas gyökereket, a tönköket figyelem. Másodpercek alatt szinte beszélni kezdenek. Hatalmas erő van még ma is a csaknem harminc évvel ezelőtt megcsonkolt fák maradványaiban. Oldalt ágak hajtottak ki belőle, s most is zöldellnek. Lent, kötélvastagságu gyökérelágazások kapaszkodnak belőle a talajba. És közelről nézve felfedezhető: ma is férgek tekerednek a földmenti elágazásoknál.”^{13/}

A férgek megjelenítése nem új az életműben. A Háborus napló harmadik részében olvashatjuk:

Miről beszélhetek? tél jön s háború jön;
történ heverek majd, senkise lat;
férges föld fekszik szájamban és szememben
s testem gyökrek verik át.

Íme a gyökér^a és féreg~~motivum~~ együttes megjelenítése ebből az 1935-1936-ban írt versfüzérből, amelynek negyedik részében, ahogy eltűnik a béke, a holt emberek sokaságával kiteljesedik a féregmotivum félelmetesen.

(...)hallgató

férges másznak szét a messzi réteken
és lassan szétrágják a végtelen
sört fekvő holtakat.

Az Egy eszkimó a halálra gondol soraiban pedig az élő embert támadják meg a férgek.

Mert éjjel furó férgek árja rémít,
miattuk fekszem ébren én itt,
hideg húsuk érzem húsomban
s csiklandós lábam szára csontján
az összeforrt szilánk is újra roppan.^{14/}

A Gyökérben a védekezés egyik módja és eszköze az erő, a szívósság, a vitalitás volt. E szívós, ravasz küzdelemnek számos az indítéka. A legfontosabbak egyike a következő két versszak jelképrendszerében tárulkozik fel. Ez pedig az alkotásvágy. E két versszak válasza a tragikus megállapításra: „a világ megférgesül”.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

azt csodálja, tapasztalja,
küld neki jó ízeket,
édes, égi ízeket.

A 'de' ellentétes kötőszóval bevezetett első sor dacos szembefordulás a megférgesült világgal. Az életvány e dacos sorához kapcsolódó állítás — „nem érdekli a világ” — igen jellegzetes, és nem kizárólagos érvényű. Banalitás lenne itt azt állítani, hogy mivel a világ megférgesült, nem érdekli a költőt. Meghazudtolása lenne ez azoknak a Radnóti-verseknek, amelyek a világ sebeit, fekélyes göcseit vizsgálódóan, gyógyítani akarással tárják elének. És e sor mégis ellentmond ama verseknek. Hallanunk kell azt a költőt is, aki prófétai zengésű szavakkal így int:

„Ember vigyázz, figyeld meg jól világod
ez volt a mult, emez a vad jelen, —
hordozd szivedben. Eld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen.”

/Nem bírta hát.../, 1944./

De hallanunk kell — ha nem is a teljes életmű meghatározójaként, de mint a költő-magatartás nem elhanyagolható összetevőjét — a menekülés, a világtól elfordulás kísérleteinek költői megnyilatkozásait is. Mintaképeket pedig bőven találhatott. Így a hozzá megvallottan is a legközelebb állók közül: Berzsenyit, Aranyt, Babitsot /a menekülni hasztalan próbálkozókat/, hiszen maga is hasztalan próbált menekülni, mert — akár példaképeinek, neki is — esztétikája és etikája, mely a valósághoz parancsolta, erősebb volt annál a nem ritka lelkiállapotánál, amely elfordulásra készítette

a világtól. És — mint Bori Imre ~~személyes értékelése~~ is rámutat — megtalálta a menekülni vágyók között Csokonait és arkádiáját. Erről vall a költő egyik franciaországi naplófeljegyzése is: „Ermenonvillében szemerkélni kezd az eső, majd zuhog. A park zárva van, a szigetre sem lehet átmenni. Az eső fátyla mögött fényesen inganak Rousseau jegenyéi, alattuk a sir dereng, ahol pihent. Sokáig nézem, a vízben irtózatos halak s egy hattyu, lassan fehérleő fióival. Mögöttem előkelően ázik a kastély. Jean Jacques könyököl mellettem s Csokonai, szegény.” Majd idézi A tihanyi Ekhóhoz utolsó négy strófáját, a Rousseau-i menekülésnek és magánynak, az elmulásnak és a jövőben megvalósuló öngazolás hitének elégikus sorait, egyszersmind saját életművének kétségtelen pilléreit.

Óh, van-é még egy erémi szállás,
Régi barlang, szent fedél,
Melyben egy bölcs csendes nyugtot, hálást
E setét hegyekben lél?
Hol csak egy kő lenne párna,
Hol sem ember, sem madár nem járna,
Mely megháborítana.
Mely megháborítana.

Abban, gondolom, hogy semmi jussal
Ellenkezni nem fogok,
Hogyha én egy megvetett virtussal
Itt egy kőben helyt fogok,
S e szigetnek egy szögében,
Mint egy Russzó Ermenonvillében,
Ember és polgár leszek.
Ember és polgár leszek.

Itt tanulnom rejtek érdememmel
Ébresztgetni lelkeket.
A természet majd az értelemmel
Bölcsőbbé tesz engemet.
Távol itt, egy más világban,

Egy nem esmért szent magánosságban
Könnyezem le napjaim.
Könnyezem le napjaim.

Itt halok meg. E sötét erdőben
A szomszéd pór eltemet.
Majd talán a boldogabb időben
Fellelik sírhelyemet:
S amely fának sátorában
Áll együgyű sírhalom magában,
Szent lesz tisztelt hamvamért.
Szent lesz tisztelt hamvamért.

E strófák esszenciáját ~~adójának~~ pedig az idézet után Radnóti külön
imígyen ismétli meg:

„Távol itt, egy más világban... „15/

És hangot kap a világtól elfordulás a Negyedik eclogában is.

A mű előzménye az Előhang egy „monodramához”. Benne írva áll:

Sűrű erdő kerít, porfelhőben a távoli nyáj.

Porfelhőben a nyáj. Porkoszorús katonák.

Dögölj meg, dögölj meg, dögölj meg hát világ.

Fentebb pedig ezt olvashatjuk benne: „riaszt a világ”. És ismert a Negyedik ecloga egy korábbi szövegváltozatának következő részlete: „Szabad leszek, a föld feloldoz, / s az összetört világ a föld felett / nem érdekel.”^{16/} A „monodráma” előhangjának világgülyölletéből a Negyedik ecloga végső változata azonban csak a magzat-lét eszmélés előtti tiltakozását őrizte meg.

Kérdeztél volna csak magzat koromban...

Ó, tudtam, tudtam én!

Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!

tompán csap rám a sötét és vág engem a fény!

Majd következik a rabság kiváltotta újabb lázadás a világ és annak „rendje”, s ezáltal saját léte ellen.

Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok.

Felnőttem. S kérdezted: miért? hát nem tudom.

Szabad szerettem volna lenni mindig

s örök kísérték végig az uton.

De a szövegváltozat szavai — „az összetört világ /.../ nem érdekel” — mégis megváltoztak:

Szabad leszek, a föld feloldoz,

s az összetört világ a föld felett

lassan lobog.

Majd jó — Bori Imre szavaival élve — a „komor, prófétikus megállapítás”: „Az írótablák elrepedtek”.^{17/} — Ime, a József Attila-i kérdés újrafogalmazása: „meddig lesz hely, hol fölolvashatol?” vagy Babitsnál:

/.../ szavaim hibátlan

hadsorban állván, mint Ő sugja, bátran

szólhassak s mint rossz pégéből telik

és ne fáradjak bele estelig

vagy míg az égi és ninivei hatalmak

engedik hogy beszéljek s meg ne haljak.

A „meddig cselekedhet a költő?”, „meddig engedik cselekvését a ninivei hatalmak?”, „mikor vétetik el a fölolvashatótól a pódium, mikor törettetnek össze az írótablák, a költői szó és az erkölcsi világrend törvényeinek ősi hordozói?” sorsdöntő kérdéseivel ^{ezek,} ~~szól~~ ~~van szó.~~ A Negyedik eclogában pedig a hang válasza nem a táblák széttöretésének és a költő önnön pusztulásának proféciáját oldja fel, hanem „csupán” helytállásra int. Mindvégig kitartó alkotásra. Ezért nem maradhatott meg „az összetört világ /.../ nem érdekel” korábbi állítása.

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld.
De haragod füstje még szálljon az égig,
s az égre írj, ha minden összetört.

Vagyis a Hang nem elvont irást, nem elvont költészetet rendel prófétai haraggal és a mindvégig kitartó alkotás jegyében az égre irandó, hanem a szabadságnak elkötelezettet. És ezt teszik érzékletessé a költő naplójának azon sorai, amelyek akkor íródtak, amikor a Népszava 1943. május 1-i számába szánt három versből kettőt /a Száll a tavasz!...-t, és a Téli napsütést/ törölte a cenzura. Mint Tolnai Gábor írja: „Kállai Gyula értesíti erről a költőt levélben, és biztatja, hogy ne szegje kedvét, küldjön újabb írásaiból. Újabb írásaimból? — olvassuk a naplóban. A Negyedik eclogát írom...

Szabad szerettem volna lenni mindig
s örök kísértek végig az uton.

Ezt küdjem?"^{18/}

Mindehhez annyi feltétlenül hozzáteendő, hogy a szabadságvágy tüze ez 1943. március 15-én befejezett költemény előtt a magyar irodalomban nem jegyeztetett fel senkivel semmit az égre, csak a Föltámadott a tenger — igaz, egészen más helyzetű és egészen más mondandója — Petőfijével az egészen más tartalmu örök ta-

~~nyulást~~

Mindezekkel együtt kell hallanunk azt a költőt is, aki így szól önmagáról, — a gyökérről: „nem érdekli a világ”. — Kurcz Ágnes így ír egyhelyütt: „kétségbeesésnek néha irracionális hangulat a tanujele.” Majd idézi a Hajnaltól éjfélig 1938-as versfüzér egyik tagját, a Náz előtt címűt.^{19/}

29
núságot. Mint ahogy egy esztendő múltán, a Nem bírta hát...
soraiban is, „a dolgozók nehézkes népe”-re nem éppen hizel-
gő módon, mégis nekik elkötelezetten, a Föltámadott a ten-
gert idézte, Dési Huberről irván:

a dolgozók nehézkes népe feldobott, --
csodálatos roncsát a szörnyű tenger,
hű voltál hozzá s hozzád az kegyetlen,
de megtanul majd s többé nem felejt el.

Mindezekkel együtt kell hallanunk azt a költőt is, aki
igy szól önmagáról, -- a gyökérről: „nem érdekli a világ”. --
Kurcz Ágnes írja: „kétségbeesésének néha irracionális hangu-
lat a tanujele.” Majd idézi a Hajnaltól éjfélig 1938-as vers-
fűzér egyik tagját, A ház előtt címűt.^{19/}

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Eszni kezd s a sarkon egy
kövér asszonnyal trécsel egy
kisértet.

Más dolog a világot nem érteni és más az, ha a költőt nem érdeklí a világ. De az indíték ugyanaz: kiábrándultság a világból. S idézetünk azt sugallja, hogy költőnk is elérkezett ama síkra, ahová József Attila, hogy az ő szive is ^{ismerte} megértte a semmi ágát. Életutjukhoz hozzátartozott a lélek számkivetettségének ez a gyötrelme is. Ennek jegyében tekintsük a Radnóti-idézetet, egyelőre az irracionális groteszk lezárás nélkül, József Attila soraival együtt:

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett,
Eszni kezd...

- - - -

Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

A József Attila-i nyárfa levelén játszó ezüstös fejsze ^{képzete} suhanás a Gyökér befejezésével rokon inkább. De az irracionális groteszk borzongás-hangulatával — „esni kezd s a sarkon egy / kövér asszonnyal trécsel egy / kisértet” — tehát evvel érzelmi hatásában némileg rokon hangulatot ad József Attila ^{lelki fényképe} finoman árnyalt ~~önmagán-kínólatlanul végrehajtott élvezetben~~ „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog”. — Bori Imre, aki

könyvében egyhelyütt utal „a semmi ágán” Radnóti-párhuzamára,^{20/}
egy korábbi tanulmányában ~~így határozza meg ezt az attitűdöt:~~
~~„.../ a semmi ág az a nulla-pont, egy koordináta rendszer met-~~
~~szési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban iz-~~
~~zésig hevül s megmutatja magát. S mindez az írtalom éles len-~~
~~cséje alatt /.../”~~ ~~Borja~~ a szeretet-hiány kapcsán e két sort —
„A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog” — József
Attila másik két sorával magyarázza, a Reménytelenül második tag-
jából: „Fáj a szívem, a szó kihül. / Dehát kinek is szólanék —”.^{21/}
Evvél pedig Radnótihoz tértünk vissza: „s nem tudod, hogy téged
itt ki értett”. Akár csak Babits Jónását, aki szintén elfordulni
próbál a világtól, amelyet nem értett és amely nem értette és nem
értvén kivetette őt...
↑

Látnunk kell azonban ennek a szükségesnek vélt művön kívüli
kalandra indító sornak a folytatását:

nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket,
édes, égi ízeket.

Mi legyen hát ez a lombbal teli ág, amely akkor is érdekli a gyökereket,
(aköltőt), ha elfordul a világtól? A fő éltetője, amely védekezése,
vállalása és az életen is tulmutató reménye, a műalkotás. Itt
teljesedik ki a Gyökér allegóriájában Radnóti Miklós árkádiája.
Ez, a támadhatatlan alkotás, az ő fő aziluma. Jól látja Sőtér
István ~~emlékett~~ esszéjében ennek ~~az attitűdnek~~ lényegét, idéz-
vén egy Radnóti fordította La Fontaine-meséből.

Hát árthattok ti, bár fogaitok kívásnak,
oly sok szép alkotásnak?

Martok, de bronz, acél s gyémánt a műremek.

/A kígyó és a ráspoly/^{22/}

Undor a világtól és a költészet nyújtotta azilum kettőssége
már Írás közben című 1935-ös verséből is kitetszik:

Csak kígyó undoríthat tiszta fatörzset így,
ha bőrét hagyja rajta, mint engem undorít
e forduló világ és az ordas emberek.

Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek
között neveltek engem gyilkosok s megszoktam
rég a harcot itt és gyáván sosem futottam.

Igaz, jó szerteütni néha, de békében
élni is szép lenne már s írni példaképen.

Biztatnom kell magam, hogy el ne bujdosoljak,
mert jó lenne messze és műhelyben élni csak.

Ó, véled gondolok most, tollas jobbkezemmel
s egyre jobban értelek, Kazinczy, régi mester.

E versbéli kívánság a maga teljességében — „jó lenne messze és
műhelyben élni csak” — az alkotóműhely békés szigete Borban
nem adatott meg a költőnek. De megadatott, ha nehéz körülmények
közt is, ha föld alatt is, az alkotás lehetősége. Így a lombbal
teli ág, ami a költőt érdekli, amit a költő csodál, táplál, az
a vers, ^(édes) az édes izekkel táplálás pedig nem egyéb, mint a versírás.
A művön belül is látjuk ennek bizonyosságát.

Gyökér vagyok magam is most,
férgek között élek én,
ott készül e költemény.

Örök gondja volt a mű megmaradása. A mű, amely, ha ő el is pusz-

27

tul, igazolója lesz egykoron. Erről olvashatunk a Sem emlék,
sem varázslat soraiban, ahol a védtelenségben egy a bizonyos-
ság, egy a védekezés, egy az azilum, a mű, amely felhangzik majd
az újraépült világban. Ha elfogadjuk — márpedig elfogadjuk —,
hogy Radnótit jellemezte bizonyos költőiségbe, műalkotasba me-
nekülés, „belső emigráció”,^{23/} mikor a világ már nem nyújtott
semmi védelmet, mikor már nem védte többé „sem emlék, sem va-
rázslat”, úgy mindig ott kell éreznünk a jövőhöz fellebbezést
is, megfogalmazottan is, de kiváltképp a m i n d v é g i g
k i t a r t ó a l k o t á s b a n . — E versről és a lehető-
ségek végső határáig ^{tarfó} ~~való~~ alkotásról Radnóti szívbeli költője,
Arany János jut eszünkbe és kettejük rokon-attitűdje, a mind-
végig alkotás, költői helytállás.

A lantot, a lantot
Szorítsd kezédhez
Ha jó a halál;
Ujjod valamíg azt
Pengetheti: vígaszt
Bús elme talál.

Hűséges, kései tanítványa volt ő Aranynek. A Mindvégig bölcs
tanítása a hatvan esztendőes dalnoktól származott, költőnknek
harmincöt évesen kellett bizonytságot tennie, korai, viharos al-
konyat átélésével, a mester tanításának igazáról. És bizonytságot
tett. Bizott Arany tanácsában:

S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más /.../

Van hallgatód? nincsen?

Te mondd, ahogy isten

Adta mondanod,

Bár puszta koparon

—Mint tücsöké nyáron—

Vész is ki dalod.

Ezt az igaz költői magatartást más, művön kívüli tények is illusztrálják. ~~Két könyvről tudunk, amelyeket~~ Magával vitte utolsó munkaszolgálatára, a Károli-bibliát és ~~egy~~ Arany ^{verseit,} ~~köte-~~ ^{24/} Tolnai Gábor pedig arról ír, hogy a költő Borban vasárnaponként irodalmi előadásokat tartott, többek között Aranyról is. Egyik egykori fogolytársa verscímre is emlékezett.

„A Szondi két apródját magyarázta.” Éppen a Szondi két apródját, a mindvégig hiv dalnokok dalát. — A mindvégig tartó alkotás legbensőbb indítékáról meghatóan ír Arany János által is ihletve Radnóti, József Attila hátrahagyott verseinek kiadásához fűzött jegyzeteiben.

„Hátrahagyott versek... A gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek... S a költő halála pillanatában vagyonná lesznek ezek is, a hagyatéka a nemzet vagyona már. /.../”
„Hadd maradjon, mint tizenkét — Év során belém fagyott! — És ne haljak meg, mint koldus, — Aki semmit sem hagyott —” írta Arany János Hagyatéka című kis remekében. A költő mindig tékozló természet, hagyni akar maga után, hagyni az utókornak, mert a kor mindig cserbenhagyja a költőt.”^{25/}

A költőt túlélő mű gondolata kitapintható a mi szemléleti képünkben, gyökér és lomb együttes megjelenésében is. 1937-ben

írja Radnóti Ének a halálról című költeményét Kosztolányi Dezső temetése alkalmából:

A test pihen vermében hallgatag,
rögök nyugalmas sorát éli lenni,
szétoszlik, szomjas gyökér felissza
s zöld lobogással tér újra vissza,

törvény szerint! /.../

Íme a halott költő visszatérése az életbe, a „zöld lobogás” jelképében. Mi legyen hát ez a jelkép? Kosztolányi Esti Kornél énekében így buzdítja dalát:

Légy az, ami a bölcs kéj
fölhámja, a gyümölcshéj
remek ruhája, zöld szín
fán, tengeren a fölszín:
mélységek látszata.

Az általunk kiemelt zöld szín — a falomb, a mű. És a lobogás? Ugyanott diadalmas daláról mondja Kosztolányi: „tarkán lobogva száz szó / selymével, mint a zászló”. A Szeptemberi áhitatban pedig ezt olvassuk: „Szép életem, lobogj, lobogj tovább”. A „zöld lobogás” ekként a halott költőt túlélő művet is sejteti. A Radnóti-versben ugyanis test és lélek képvisége elkülönül a földi és égi szférák szerint. És a költő halála után — túl e természeti körforgáson — mi más kelhetne életre itt e földön, mint a mű? Ez hát a rejtett titka ennek az ovidiusi metamorfózisnak, amelyet a nekrológ-vers további Kosztolányi-remniscenciái gazdagítanak. Benne olvashatjuk: „Sötét egünkre lassan színezüst / koszorút fon a súlyos fáklyafüst”. Kosztolányi Február című versében pedig „Halvány ezüst füst futja be a fákat”. Ismét Radnóti:

A lélek oly ijedt és leboenő,
akár a hús, könnyűszárnyu felleget,
melyre forró csillagok lehelnék.

A Hajnali részegségben pedig:

s a csillagok
lélekző lelke csöndesen ragyog
a langyos őszi
éjjelbe /.../

S lazább képzettársításként az élő lomb zöld lobogása láttán
eszünkbe juthat Kosztolányi kedvelt zöld tintája is.

Ha ezek után, a lombbal teli ágra gondolva idézzük — mint
Bálint György teszi 1940-es tanulmányában — az Első ecloga
részletét,^{26/} úgy onnan beláthatjuk a Gyökér utolsó négy sorá-
nak lényegét, egységben az eddigiekkel. Az Első eclogában a
pásztor kérdésére — „hát te hogy élsz? visszhang jöhet-é sza-
vaidra e korban?” — a költő így válaszol:

Ágyudörej közt? Üszkösödő romok, árva faluk közt?
Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, — várja, de addig is új levelet hajt.

Innen már minden érthető. Az is, amit Bálint György írt 1936-ban
a Járkálj csak, halálraitélt! kötetéről: „járkáljunk csak, amíg
lehet. Tudjuk, hogy nem sokáig lehet, de ez nem kedvetleníthet
el, nem mondhatjuk, hogy nem érdemes. Mennél rövidebb ideig le-
het, annál inkább érdemes.”^{27/} Ime, a „Mindvégig” heroikus köl-
tői magatartása. És innen már érthető a záróversszak is, nem
ellentmondásban az előzőekkel, a gyökér élet- és éltetésvágásával.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

„Virág voltam, gyökér lettem”. Két, a szemléleti képben egymást kiegészítő, ám a költői létet tekintve egymással ellentétes főnévi metafora. „Virág voltam”, — ez a bori versekben oly gyakran visszatérő multbéli élet és alkotás az eltűnt időben. Tavasza jósolokycimű, 1932-es versében olvassuk:

Akkor még virágszülő költőként álltam,
nézve, hogy a fák fázó bokájuk
bugyolálják a lebegő levelekkel /.../

S az Írás közben soraiból is átderenghet ez a metafora.

„Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem gyilkosok”. — „gyökér lettem, / súlyos, sötét föld felettem”. — Ez a jelen és az innen kibontakozó tragikus jövő előérzete. Hiszen az első versszakban a gyökér földdel él, vagyis nem őt elnyomó, hanem őt tápláló közeg a föld. Itt azonban a „súlyos, sötét föld felettem”, már „a férges síri holt” fölé lapátolt földet sejteti. Ezt motiválja mind a 'súlyos' jelző, mind pedig a föld természetes színét hangsúlyozó 'sötét' jelző is. Ezek pedig így már a következő, kinyilatkoztatás erejű megállapítás hangulati előkészítését szolgálják: „sorsom elvégeztetett”. Bibliai hangon szóló, megfellebbezhetetlen kijelentés ez. Az archaizmus nem véletlen itt. Krisztus szól így a keresztfán, a Károli-biblia János evangéliumában: „Elvégeztetett! És lehajtván fejét, kibocsátá lelkét.” /19; 30./ ^{28/}

fűrész sír fejem felett.

Apollinaire Radnóti Gyönyörűen fordította képversében, A megsebzett galamb és a szökőkútban, elesett tárgyak emlékét idézendő, írva áll: „Sír a szökőkút is felettem”. Am a Gyökérben teljesebb a tragédia. —

„Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik” — írta halálára gondolván a Nyugtalan órán soraiban. Es most? — A vers eleddig néma volt. A történések csendje hozta a képeket és a gondolatokat. Most, hogy elvéreztetett, felhangzik a sirás, a vers egyetlen verszenén kívüli akusztikai hatása. De nem ember sir. A fűrész hangja az, ami a sirást mimeli. Halált jelent a kép, a hang. A fa, a gyökér elpusztításának eszköze sir itt. Van ennek a megszemélyesítésnek a mélyén valami őrjítő önironikus proteszk. Olyan ez, mint mikor akasztott embert sirat a kötél.

- x - x - x -

A halálos beteg Babits Mihály végső töredékeinek egyikében, keserű zokszókkal illetvén istenét a ráért szenvedésekért, magát metaforikusan — a számára is oly kedves Arany János szellemében, a „Mindvégig” szellemében holtáig termő fához hasonlítja.

Világon való bujdosásaimnak
esztendeit szaporítani tetszván
az én bölcs istenemnek,
engéné bár, hogy élvén élni bírjak
s ne legyen fáradt törzsem ága fősvény,
sőt holtomig teremjek.

Íme, az Első eclogában és a Gyökérben látott fa allegóriájának édestestvére. Radnóti pedig, aki e töredéket ekkor még nem ismerhette, az iménti ~~Babits~~-metaforával ellentétes hasonlattal felidézi Babits halálára írt remekművében, a Csak csont és bőr és fájdalomban a költő holttestét. Teszi pedig ezt egy hasonlattal, Babits ifjúkori Sirversére utalóan, csaknem úgy, ahogy elképzelhetjük a Gyökér képi, gondolati továbbvitelét azután, hogy elnémult a fűrész sirása:

27
Itt nyugszom. Végre megnyugodtam
a hosszú szenvedés után.

Keserű lelkemet kiadtam

S mint dőlt fatörzs, fekszem után.

/Babits: Sirvers/

Látjátok, annyi szenvedés után most

pihen e hűvös, barna test.

Csak csont és bőr és fájdalom.

S akár a megtépett, kidőlt fatörzs

évgyűrűit mutatja,

bevallja ő is gyötrött éveit.

/Csak csont és bőr és fájdalom/

AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN

1.

A prousti világ életre kél

Jaj szőke gyerekkor, de messzire szálltál!
 ó, hóhaju vénség, téged sem érlek el!
 a költő bokáig csuszós vérben áll már
 s minden énekében utolsót énekel.

/Tegnap és ma, 1936/

Radnóti Miklós az első ösztönzéseket az eltűnt időben megteendő utazásokra feltehetően Kaffka Margittól kapta, akinek művészetét — doktori disszertációja a bizonyosság rá — mélyen ismerte már a harmincas évek elején.^{1/} Ugyanakkor éppen e munkájából tudjuk, hogy akkori nézete szerint Kaffka művészete elszigetelt jelenség, amely — ugymond — nem hat és nem is hathat soha. Véleményét 1938-ban módosította.^{2/} Ekkorra azonban már érlelődik benne egy olyan emlékező széppróza kialakítása, amely nem nélkülözi a Szinek és évek írójának módszerét. És erre az időre már biztosak lehetünk a legfőbb hatás meglátásában. 1937-ben olvasmányairól szóló vallomásában írja: „túl a forma problematikáján, szerep jutott a világkép kialakulásában is Proust A la recherche du temps perdujének, pedig kötetei sorát máig sem olvastam végig.”^{3/}

- x -

„Halálra érett” költő sorait idéztük fentebb. „Jaj szőke gyerekkor, de messzire szálltál! / ó, hóhaju vénség, téged sem érlek el!” Midőn a költő a fizikai idő távlatok nélküli végességét felismeri, szükségessé válik művészetébe beléptetni ama másik időt, a bergsoni tartományt, amelynek művészetbe átültetője Proust

volt mindenekelőtt a világirodalomban.^{4/} Proust nem leír, hanem felidéz, nem gyönyörködtet, hanem kátat, emlékei révén a leglényegesebb valóságot. Így jut el az Idő érzetéhez, hogy az emlék extázisával felszabaduljon alóla — írja Gyergyai Albert.^{5/} Radnóti az Ikrek hava előtt három évvel, elvben még idegennek érezhetett egy ilyenféle esztétikát. 1936-ban jelent meg Bálint György könyve, Az idő rabságában. A költő elismerő méltatást ír a műről. Cikkének lényege, hogy a hős az, aki nem emigrál az időből, hanem a korban él, az idő rabságában.^{6/} E maga szabta követelménynek nagyon is eleget tett Radnóti. A szörnyű kor állandó számbavétele váltotta ki a pokoli helycserét, az anya- és testvérgyilkosság komplexusát felváltó új borzalmat, amely — sorsa a bizonyosság rá — nem is fikció immár: a halálraitélt-ség tudatát.^{7/} És az így védtelenné vált lélek mégis megkísérli a védekezést. A fizikai időtől — beláthattuk — nem várhat immár semmit. Az ifjúság messzi, az öregség elérhetetlen, a halál pedig a közelben.

És már tudom, halálra érek én is,
emelőt s leejt a hullámzó idő;
rab voltam és magányom lassan
növekszik, mint a hold karéja nő.

/Negyedik ecloga, 1943/

- x -

Az Ikrek hava megírásával megvalósul az első bergsoni-prousti utazás az eltűnt idő nyomában. Radnóti maga — naplója tanúsága szerint — az idő tragikus játékát, a jelenidejű multat tekintette műve legfőbb sajátosságának, és fájt neki, hogy a kritika — a művet még kéziratként olvasó Halász György kivételével — éppen ezt nem vette észre.^{8/}

Ellentmondónak hathat a lélek azilukeresése a szomorú gyerekkor eltűnt világában. Vas István jól érzi ennek feloldását:

„Radnóti Miklós idilli költő, de gyermekkorra nem volt az. Mégis idillt varázsol.”^{9/} Proust hatása pedig Radnóti művében több tekintetben tettenérhető.

Legcsorbíthatatlanabbul az emlékezés motivációja jelzi ezt. Proust írja, hogy a szándékos emlékezetnek, az értelem emlékezetének értesülései semmit sem őriznek meg a múltból. A múlt „valami kézzelfogható tárgyban van elrejtve /ennek a kézzelfogható tárgynak a bennünk keltett benyomásába/, amiről még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenül múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e vagy nem.”^{10/} E motiváció, az emlékezés fétise, Radnóti prousti ihletettséggű műveiben is jelen van. De nemcsak tárgyak /mint az Ikrek hava elején az égő lámpa/, ^{— hasonlóan a prousti technikahez —} hanem hangok és egyéb érzetek, képzetek, sőt, ezek emlékei is megindítják az emlékezés ^{helyét.} /Borban már csak az utóbbiak lesznek az emlékezés fétisévé, és persze — a múlt szépségeivel élesen szembenállva — a fogság ténye./ Most azonban még "csak" a lélek fogoly és szabadulni akar.

„Mostanában különösen sokat gondolok Ágira, s ha rágondolok, egy mondat lejtését hallom /.../ Mikor a hangot hallom, mindig este van, és ég a lámpa. Ha a hangot hallom, az asztalnál apa ül, kigombolt fakó katonakabátja mögül kifehérlük az ing.”^{11/} — Este, lámpa, kishuga hangja, az emlékezés fétisei /s a kiemelt szavak alliterálnak/. És a jótékony emlékezet megpróbál irt adni az alig tízévesen átélt borzalomra is, — egy katona kivégzésének élményére. Mint a hangyaboly, úgy bolydul meg az emlékezés ideje, de a valóságon, éppen az emlékezés mélységének következtében nem lehet tartósan ^{megmászítani.)} ~~erőszakot követni~~. „Ági találta ki az egészet, délután se volt még, s ez nem vacsora most, csak ebéd. A délután megrendített és épp ezért a tudat mélységeiben lappangott immár, múlt volt, vagy múlt se volt már, álomi

időtlenségben élt a többi bujkáló emlék között a mélyben, ahonnan lassan bukik majd fel apró villanásokból, izekből, illatokból, mozdulatokból s hangokból, hangokból rakódik újra össze, véglegesen, hűen és örökre."^{12/}

Az emlékezés fétisei viszik tovább a kisregény szálait. Egy francia mondat — „Nagy dolog a gyerekkor” — hallatán eszébe jut az írónak, hogy ezt francia költő/barátja, Jean mondta évekkor ezelőtt. Vele vacsorázott az előző nap, s utána otthon elkezdett írni a hugáról, Ágíról.^{13/}

A gyermekkori halálörökség és az újabb haláltudat, a halálraitélt ember pusztulástudata közötti helycserét mutatja az Ikrek hava legjellegzetesebb emlékezésfétise. Jean és az író között több, a gyerekkorra emlékeztető jelenség kerül szóba, s Radnóti a maga gyerekkorára emlékeztető fétiseinek sorolását imígyen zárja: „És ha valakiről azt hallom — meghalt... a halálról mindig eszembe jut... ”^{14/} S nemcsak a halál lesz az emlékezés fétisévé, hanem az emlékezést idéző bármily kis mozzanat is előhívja a költő elhalt szeretteit.

Hiába minden, ó hiába!

Meghalt apa. S meghaltak sorra mind.

De mindazok, akik csak velem éltek,

élnek ma is nehéz szívemben és

elég egy könnyű rebbenés,

kezemre hogyha röpke lepke száll,

vagy ág érinti vállamat,

ők adnak jelt, akiknek teste már

meghitt mosolygás, illat vagy virág

s csak csontjaik szorongnak lenn a föld alatt.^{15/}

A mű zárásába pedig betör a fizikai idő hozta újabb haláltudat.

„Éjfél után. Apa meghalt, meghalt anya is. És anya távol él, távol él Ági is. És meghaltak sorra mind a többiek, s most halt meg az Amerikát járt, kötözködő, drága Eduárd. Jean is elutazott tegnapelőtt. Mozgósítási hírek keltek újra szárnyra, fölment a követségre. — Szabad a szolgálati lapját, — nyújtotta két ujját a tisztviselő. Jean előkotorta. A férfi megnézte, visszaadta. — Azonnal utazik, de nem Párizsba, hanem az állomáshelyére. Jó utat, — nyújtotta a kezét. Vártam az utcán, a követség előtt. Jean sápadtan jött le s elmesélte. /.../ Ma már a Maginot-ban ül. S ki tudja, élek-e, él-e?”^{16/} — Irta mindezt 1939. augusztus végén. Ez év augusztus 24-én pedig ezt jegyezte föl naplójába: „Mindenütt mozgósítás. Este 3/4 9. Gyula jön, a háború legkésőbb hétfőn kitör. Lemegyünk az utcára. A lengyelek körülzárták Danzigot. Hazajövök, írom tovább az »apa halálá«-t. 3/4 10. Beck András jön, várja a behívóját. 3/4 11. Gábor jön, holnap angol és francia ultimátum Németországnak. Éjfél. Egyedül vagyok, Fanni még délben felment az Istenhegyre. Gábor és András most mentek el. Nem érdekel semmi, hányingerem van a sok cigarettától! 1 óra. Mit csináljak?”^{17/} — És egy hét múlva kitört a második világháború.

Íme a műben az átmenet a gyermekkori, ~~de már évek óta meg-~~
~~hívó~~ halálkomplexusból a történelem irgalmatlan szigorával fel-
fokozott, de már évek óta meglevő halálraítéltség-tudata felé.
Az utóbbi — legalábbis a művekben — kiszorítja a gyerekkor-
ból ittmaradt árnyat. Az eltűnt időt pedig felváltja, ha lehet,
még következetesebben mint eddig, az idő idillumot csak ritkán
eltűrő rabsága, hogy ama prousti idő a János jelenései című, az
Ikrek havával csaknem egyidejű naplórészlete /1939. július/,^{18/}
s az Emlékeimben /1940/ és a Páris /1943/ után csak „Szerbia

vak tetején", az elhurcolt költő műveiben erősödnek fel újból. Az eltűnt idő bori idilluma pedig a távoli haza és a kedves emlékek mellett felidézzi a Proust-regény címére utaló A la recherche ...-ben míves életét, egykori azilumát. Mert ott — mint Sőtér István mondja — Radnóti szabadabb lett óreinél költészetével, „azzal, hogy boldogabb múltját jelenné tudta emelni, a benne élő tisztább és jobb világ érvényét ki tudta kényszeríteni a köréje záródó borzalom ellenében ...”^{19/}

2.

„Mint kőben a megkövesült csigaház”

Radnóti Miklós Tétova ódájában — ahonnan címadó sorunk származik — a szerelmi vallomásból hajt ki a mindvégig alkotó míves költő hitvallása:

Hasonlat mit sem ér. Felötlik s eldobom.
És holnap az egészem újra kezdem,
mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.

Ezt elhurcoltatása után külön is hitelesíti végső fogságában fogant szerelmi költészete. Mint a gyökér szálak indáival megkapaszkodik az anyaföldbe,² úgy a költő is — az eltűnt idő nyomába szegődve — a távoli asszony iránti olthatatlan szerelembe. Ez a szerelem, ez a rajongó szeretet a szűkebb otthonon, a távoli kedvesen túl, „e lángoktól ölelt kis ország” iránt érzett szerelem is egyben. Gyötrő honvágyát is az asszony, az otthon, a barátok, és velük együtt a szeretett haza elérhetetlen messzesége okozza. Bori szerelmi lírája mindettől elválaszthatatlan. Ennek a szerelmi lírának első, remekművű darabja a Hetedig ec-

loga. A versben a szeretett asszonyhoz szól, s e hozzáirt szavakból együtt sugarzik a naza és az anyanyelven író költőt megértő nép iránti féltő szeretet a szerelem melegével.

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad
tölgykerítés, barak oly lebegő, felszívja az este.
Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet
és csak az ész, csak az ész, az tudja a drót feszülését.
Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak,
megtöretett testünket az álom, a szép szabadító
oldja fel és a fogolytábor hazaindul ilyenkor.

Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok,
Szerbia vak tetejéről bűvő otthoni tájra.
Bűvő otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon?
Bomba sem érte talán? s van, mint amikor bevonultunk?
És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?
Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

Ékezetek nélkül, csak sort, sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolva a papíron;
zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakunkra.

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben,
szétdarabolt lázas test s mégis egy életet él itt, —
jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat.

Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostorma meg-merujúl, de a legyssereg elnyugodott már.
Este van, egy nappal rövidebb, lásd, újra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor. A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
újra elalszik s fénylik az arca. Csak én ülök ébren,
félignszítt cigarettát érzek a számban a csókok
íze helyett és nem jön az álom, az enyhétadó, mert
nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár.

A mű első két szakasza, majd némileg — a hitves ujbóli meg-
szólításával — az ötödik, s kétségtelenül a hatodik strófája
a ^{Lager} ~~tábor~~élet képeivel átszótt lírai vallomás. Ezekhez szervesen
kapcsolódik a harmadik és a negyedik versszak is. De míg az el-
ső, a második és a végső strófát át meg átjárja az asszony kér-
dezgetése, szólítgatása, addig a közbülsőkben a fogoly-élet be-
mutatása az uralkodó. A vallomás versszakai pedig a fogság bor-
zalmi közenette az idillumot is jelentik, úgy, amint a bori
versekben annak lényegét Sőtér István felismerte: „Ha idillen
nem valami érzelmes játékot értünk, hanem ipazi megnyugvást, ki-
tisztultságot, a lélek mély örömét, a fölismerés vigaszát és
erejét, az erkölcs emberiségét, úgy Radnótinak a Lager in-
ferno-jában született költészetét idilli költészetnek nevezhet-
jük.”^{1/}

E kettősség, borzalmak és idill, a versépítésen is érezhető.
A költő nem mond le a mivesség szépségformáló eszközeiről, de

rejtettebbé teszi azokat. Tény, hogy a mű sötét színezetű. /Elhurcoltatása után írott verseiben ~~csak az otthon~~ csak az otthon, a boldogabb költői lét emlékeit, vagy a hazatérésre utaló jelenségeket kísérik élénkebb színhatások, egészen a hazai földön írt második Razglednicáig. Az pedig már magyar tájat hoz elénk. / A Hetedik eclogában megnevezett színeket hasztalan is keresnénk. Néhány színjelző kép, jelenség azonban akad. Ezek pedig csaknem mind sötétet mutatnak: „Esteledik”; a tájat „felszívja az este”; „Szerbia vak tetejéről”; „úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin ...”; 'a zseblámpa elvétele'; „köd száll le csupán barakunkra”. Sőt, absztrakcióban is: a sok fogoly „várja a véget, a sűrű homályba bukót”. És egy, a sötétséggel ellentétes színhatás is a sötét iménti teljességét sejteti, hogy vigasztalan képet mutasson a szemlélőnek: „A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek”, hogy az órszem falra vetődő árnya ismét sötétet viágyon a félelmetes képbe. S csak az újra elaludt fogolynak „fénylik az arca”, mert odasüthetett a hold, és mert álmában talán hazatérhetett, megnyugodhatott. A metrum azonban hajlamos a komoly mondandót hangsúlyozó „játékokra”. Ezt jelzi a vers hexameterének gazdag variációi közül a mintegy tizenöt bukolikus - a negyedik és ötödik versláb közé eső - sormetszet, a görög-római pasztorálok e kedvelt megoldása, amely a Radnótira mélyen ható vergiliusi eclogákat is jellemzi. S rejtett „játékosságra” vall az alliterációk sokasága is: „és csak az ész, csak az ész”; „szép szabadító”; „szakadár szerb”; „Fekszem a deszkán férgék közt fogoly állat”; „Alszik a tábor. A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek”; „s látni az ablakon át, hogy a fegyveres órszemek árnya / lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.”; „Alszik a tábor, látod-e

drága, suhognak az álmok"; „fénylik az arca. Csak én ülök ébren"; „félíg szítt cigarettát"; „nem tudok én meghalni se, élni se nélküléd immár." — Amint élénkíti a stílust az alliterációk gazdagsága, úgy „szegényíti" a jelzők gyér száma. Helyettük gyakorta határozókkal él a költő. A mondattani felépítés is egyszerű, néhány szimpla alárendelt mondat mellett a kapcsolatos, helyenként ellentétes mellérendelések uralják a szerkezetet.

Az első két szakaszt a távoli hitves megszólításai, — az első és az ötödik sorban a „Látod-e" kérdés /mindkettő egy-egy, a versiró-helyzetet elénktáró mondatlanc kezdete/, valamint a tiz-tizenharmadik sort átszövő kérdések — emelik ama /Bencédy József említette/ lírai monológ magaslatára.^{2/}

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad
tölgykerítés, barak oly lebegő, felszívja az este.
Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet
és csak az ész, csak az ész, az tudja a drót feszülését.

Árulkodik már a megszólító kérdés is: „Látod-e". Mintha az aszszony mellette állna, úgy mutatja néki a tábor félelmetes este-li képét. Közelség ez a távolság ellenére, amely megindítja a közvetlen vallomást. A fogolytábor pedig, jellegzetes képeivel, szögesdrót/kerítésével, barakkjaival, mintha engedne szigorából, hisz esteledvén tűnőben a zord táj. Mindez „oly lebegő, felszívja az este". Az Ikrek havában olvassuk egyhelyütt: „a délután estébe szivárog át". Versünkben azonban a közvetlen élmény már nem az estébe átszivárgó délután, a látható idő önmagában, hanem annak megterhelése a félelmetes tárgyi világgal, amint a láger képe eltűnik az esti homályban. Látszólag tovább enged a zord környezet szigorából: „Rabságunk keretét elereszti a lassu tekintet". Ám a fogoly-lét valójában mit sem változik. Nagy ellentétet

mutat így ez a látszólag kapcsolatos mondat:

és csak az ész, csak az ész, az tud-ja a drót fe-szü-lé-sét.

- u u | - u u | - ~~u~~ | - u u | - u u | - -

Szemed már nem látja, de tudja értelméd, — érezzük e sorból.

Ismétléssel hangsúlyozza az ész éber uralmát: „és csak az ész, csak az ész”. A két daktilus és az őket követő spondeus ~~metre-~~
~~ten~~ ^{első} tagja belső rimet hordoz, nem egyszerű ismétlést.

Összeecseng az 'és' kötőszó, valamint az 'ész' főnév, betűrimmel, s ezt fokozza az 'ész' szó ismétlése ~~a ceszura előtt.~~ ^{A spondeus}
~~szó után~~ ^{második tagjában} az 'az' szócska harmadszor is ismétlődik. De nem egyhanguan, névelő gyanánt, hanem mint mutatónévmás nyomatékosítja a metszet előtt már ismétléssel hangsúlyozott 'ész' szót. Az észnek mindig el kell viselnie a valóságot, tanítja a költőnek a rációba vetett hite. Ennek kinyilatkoztatásszerű bizonyosságát sejteti az első három láb pontos megismétlése a hexameter második felében. És e hitét tanúsítja Radnóti nem egy korábbi megnyilatkozása is. Még álomban is „gondokkal alszik a fáradt értelem”

/Egy eszkimó a halálra gondol/. Vagy a Talán ... palinódiájában:

És mégse hagyj el karcsu Ész!

ne éljek esztelen.

Ne hagyj el meggyalázott,

édes Értelem.

A Dési Huber István emlékére irt Nem bírta hát! ... sorai is erről tanuskodnak:

Nem bírta hát tovább a roncsolt szív s tüdő

a multat és e bomlott éveken

virrasztó gondokat, hitet, csalódást,

nem bírta más, csupán az értelem,

s az bírta volna még.

A Hetedik eclogában pedig megkezdődik a lélek szabadulása, az álom felszabadító ereje által. A költő ébren van, ám képzelete társai hazajáró álmaival visszatér.

Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak,
megtörtetett testünket az álom, a szép szabadító
oldja fel és a foglyotábor hazaindul ilyenkor.

Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok
Szerbia vak tetejéről bűvó otthoni tájra.

Bűvó otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon?

Bomba sem érte talán? s van, mint amikor bevonultunk?

És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?

Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

A honvágy gyötörte lélek rapszodiája e kilenc sor. A hazatérés kegyes hazugságát hordozó álom, alliteráló verszenével, ime a napi elcsigázó munka által „megtörtetett test” „szép szabadító”-jává lesz. Mindez előhívja a János-passio hangulatát és textusát Krisztus testéről: „az ő csontja meg ne törtessék” /19;36./ S még inkább Ady ellenkező értelmű híres sorait: „Megtörtetett a teste, / Megtörtetett a teste, / Kiontatott a vére” /Egy régi Kálvin-templomban/. Ama szép szabadító kegyéből pedig „Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok / Szerbia vak tetejéről bűvó otthoni tájra”. A bizarr kép is a honvágy erősségét jelzi. A „repülnek a foglyok” metaforán belül névcsere rejlik, hiszen valójában a foglyok álmairól volna szó. De az első benyomás nem ily elemző, hanem képi. Szürrealista képet látunk; rongyos, kopasz, nyugtalanul alvó, horkoló alakok repülését, és a képi varázs villanásnyi megláttatása után adja csak át helyét az értelem analízisének. Az álmok repülnek hát a fogság sötétjéből, „bűvó” — talán az elhurcoltak elől elbuvó, de sokkalta valószínűbb, hogy a háboru robajai közepette megbuvó otthoni tájra. El-

lentétet mutat e sor két része:

Szer-bi-a vak te-te-jé-ről bú-vó ott-ho-ni táj-ra.

- u u | - u u | - - | - - | - u u | - u

Mintha a Szerbia—otthon ellentétre játszana rá a metrum is. Hiszen a harmadik láb után álló caezura felezi a verslábak számát, s a metszeten innenieknek a tulsó három, sorrendben csaknem fordítottja.

Innen kezve a haza iránti féltő szeretettel erősül a honvágy. Nem véletlen, hogy e sorban és a következőben háromszor szerepel az 'otthon' szó.^{3/} Majd a haza sorsáért aggódó kérdések teszik nyugtalanná a ritmust is.

Bú-vó ott-ho-ni táj! Ó, meg-van-e még az az ott-hon?

- - | - u u | - | - | - u u | - u u | - -

Bom-ba sem ér-te ta-lán? s van, mint a-mi-kor be-vo-nul-tunk?

- u u | - u u | - | - | - u u | - u u | - -

És a-ki jobb-ra nyő-szörg, a-ki bal-ra he-ver, ha-za-tér-e?

- u u | - u u | - | u u | - u u | - u u | - u

Mondd, van-e ott ha-za még, a-hol ér-tik e he-xa-me-tert is?

- u u | - u u | - | u u | - u u | - u u | - u

Az első idézett sorban három, a másodikban négy, a harmadik és a negyedik sorban, a legegyszerűbb kérdéseknél pedig öt-öt a daktilusok száma. ~~Am ennél~~ ~~lényegesebb az~~ ~~A~~ két kérdés, amelyek feszültsége a hexametert meggyorsította. ^{hát a idézetünk második két sorában,} ~~E két sor~~ elválaszthatatlan. Az első, a bori foglyok között — mint minden otthonából, hazájából elhurcolt ember számára — a kérdések kérdése volt: lehet-e hazatérés? A „van visszatérni otthon” lesz a fő kérdés, a bármily törékeny, mégis fő reménység az Erőltetett menetben is. De a legfőbb — már a költői létet egészében érintő — kérdés a Hetedik eclogában ez:

Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

Mert ezen mulik minden! „van-e ott haza még”, ahol költészete anyanyelvi, nemzeti közösségre találhat majdan? Ahol a magyar versre megnyílhatnak a fülek és kitárulkozhatnak a szívek? Mert — Bori Imre Radnóti-könyvéből véve a fogalmat — létezése egyetlen lehetséges formájának, a költői létnek is csak úgy adathatik értelem, ha van „ott haza még ...”^{4/}

Magyar nyelvű költészet és haza egylényegűségét — úgy tudjuk — elsőként Zrínyi fogalmazta meg irodalmunkban /akinek nevezetes sorát: „Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát”, a Levél a hitveshez záró szakaszában 'fegyvert s hatalmat érő nyugalom'-ra írja át majd Radnóti/:

O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!

Ha mit az én magyar verseim tehetnek,

Soha ti dicséretre méltó hiretek

Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

Míg az nap meg nem áll, míg az magyar nemzet

Karddal oltalmazza az keresztény hitet,

Élni fog nevetek /.../

/Szigeti veszedelem, IX. 77-78./

Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

E sor olvastán rendülhetünk meg igazán azon, amit — mint Tolnai Gábor írja — Radnóti egyik volt fogolytársa mondott visszaemlékezésében; hogy Bor felé utaztunkban, a marhavagonban többen, Radnótival az élen, arról beszélgettek, hogy milyen a kapcsolatuk e helyzetben a magyar irodalommal, a magyar kultúrával.^{5/}

Ó, Lycidas, mit is ér meg az ember, ha soká él;
hirtelen itt terem egy jövevény s azt mondja e földön:
„Mind az enyém, takarodjatok innen régi lakósok!”

Radnóti Első eclogájában a költő mondja a pásztornak:-

Jó neked, itt nyugalom van, ritka a farkas is erre,
s gyakran el is feleled, hogy a nyáj, amit őrzöl, a másé,
mert hisz a gazda se jött ide hónapok óta utánad.

A Huszonkilenc évben így tör föl belőle a keserű zokszó:

előtted húsz év? tíz? vagy semmi sincsen?
nem mindegy, mondd? — szóltam magamra,
te nem szereztél semmit itt,
drága holmi még nem ült a kamra
hűsén sosem tenálad, semmi rossz
nem él szivedben, mégis űznek /.../

Az áldozatos költői élet és a koldusszegény költői sors kegyetlen ellentétéről elmélkedik Garay Jánosról szólván.^{8/} József Attila Hátrahagyott verseihez írott jegyzeteiben pedig ezt láthattuk: „A gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek...” Utolsó példaként álljon itt egy részlet a náci megszállás idején írt Sem emlék, sem varázslatból /amelyben már a jelen „törvényes” látszatú, tömeges emberirtást előkészítő, a zsidó származásúak fokozatos kifosztását előíró rendelkezésekből is átszüremlett, jelképpé változott nem kevés/:

De aki egyszer egy vad hajnalban arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép, könnyüléptű szivében megterem
az érett és tünődő kevésszavú alázat /.../

Semmi se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hat egy percre e gazdag életen{...}

A Hetedik eclogában a jelen valóságára mutat a mindenéből kifosztott ember sorsa:

zseb-lám-pát, köny-vet, min-dent el-vet-tek a La-ger

- - | - - | - || - | - - | - u u | - u

ő-re-i s pos-ta se jön, köd száll le csu-pán ba-ra-kunk-ra.

- u u | - u u | - || - | - u u | - u u | - u

Elvették a világítóeszközt; a szellem világító eszközét, a könyvet is, és így a ködnek is megvan a jelképes értelme.^{9/}

~~vassuk Chikáné elemzésében.~~^{9/} A kifosztottság tragikumát pedig az első idézett sor spondeusainak lassú ütemeivel még fokozottabban érzékeljük. Egyedül a kifosztatás igei aktusánál /egyébként a kötelező helyen/ lép a sor metrikájába egy daktilusnyi mozgalmasság. A látott második sorban viszont, hírek híján, a bizonytalanság okozta feszültséget négy daktilussal a metrum is átvenni látszik.

Innen a foglyok életére terelődik a figyelem. Ott lévő és korábban ott raboskodott emberek /franciák, lengyelek, olaszok, szerbek/ jelenbe átszivárgó egykori, ottani életére is.^{10/}

Rémhírek és féreg közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó, a hegyekben,
szétdarabolt, lázas test s mégis egy életet él itt, —
jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat.

A féreg említése itt, akár utóbb, magáról szólva, a foglyok valóságos gyötrelmeire utalnak, de mert a költő életművében a féreg, mint jelkép — láthattuk — végigkísérhető, így itteni megjelenítésük feltétlenül jelképes is.^{11/} E rész utolsó két sora pedig, a foglyok reményeinek megszólaltatása, a szabad-

ságvágy e fennkölt vallomása, amelyet idézetünk zárása öt daktilussal is nyomatékosít (s amelyben ama vérnek, az Odrovics-féle elemzés állításával szemben, semmi köze a halálhoz, de köze van a fogság végéhez, a szabaduláshoz), felidézi — Bori Imre szavai szerint — Kaffka Margit Záporos, folytonos levél című versének sorait: „De a baka is /.../ / S mind gondol jó asszonyi szóra, meleg asszonyanyás kézre /.../ / Majd vitatják, kifelé tart-e már a kergült, beteg idő”^{12/}

. Még két sor a költő férgek okozta gyötrelmeiről, majd az infernót ismét átjárja a vallomás, megszólító közvetlenségével, a lírai monológ magaslatára emelve minden mélységet.

Es-te van, egy nap-pal rö-vi-debb, lásd, uj-ra a fog-ság

- u u | - - | - u u | - - || - u u | - -

és egy nap-pal az é-let is. Al-szik a tá-bor. A táj-ra

- - | - u u | - u u | - u u | - u u | - u

rá-süt a hold s fé-nyé-ben a dró-tok uj-ra fe-szül-nek,

- u u | - - | - u u | - - || - u u | - u

s lát-ni az ab-la-kon át, hogy a fegy-ve-res ór-sze-mek ár-nya

- u u | - u u | - || u u | - u u | - u u | - u

lép-del a fal-ra ve-tőd-ve az éj-sza-ka hang-ja-i köz-ben.

- u u | - u u | - u u | - u u | - u u | - u

Kísérteties a táj. „Este van”, félelmetes este. Az elmúlt nap egy rovás a fogság, és /mert nincs öncsalás/ egy rovás az élet idejéből is. És ki mondhatja meg, hogy a két idő közül a második hosszabb lesz-e az elsőnél? A kérdést így nem halljuk, de a ritmus /talán mint a szívverés/, a múltó élet soránál négy daktilus egymásutánjával gyorsul fel. Történik pedig ez két félelmetesen arányos metrikájú, és csakugy félelmetes képi-ségű sor közepette. E kettő /mindökben három daktilust követ három spondeus/ az est beálltának, a hold fényének, s általa

az eladdig ^(csak) ésszel felfogott fogság, a drót feszülése ujbbóli láthatásának képét hozza. Minden előkészíti és magyarázza az utolsó két idézett sor öt-öt daktilussal is nyomtatékosított, valós kísértetjárását. Láttuk: az alvó táborra rásüt a hold, és máskor kedves, amyszor megénekelt égiteste még a Tajtékos ég soraiban láthatónál is félelmetesebben jön most elő. Visszahozza a szemnek azt, amit az este eladdig eltakart előle. A fogság látható szörnyuségét. „Alszik a tábor. A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek, / s látni az ablakon át, hogy a fegyveres órszemek árnya / lépdél a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.” Ha, mint tudjuk, láthatta is mindezt /hiszen a barakkban ágya az ablak mellett volt/, a láttatás mégis lenyűgöző és megdöbbentő. A sötét színezetű vers egyetlen tartós fényhatása az eddigi sötétet teszi az ellenhatással még súlyosabbá, majd a feszülő drótok meglátása után a fegyveres órszemek falravetülő árnya ismét sötétet visz a hold amúgyis baljós világába, „az éjszaka hangjai közben”. S e kísérteties leíráshoz — túl a megélt valóságon — jó „iskola” lehetett a kísértetjárások láttatásában felülmúlhatatlan hatást keltő ~~és ma már nem is lehet az~~ Arany János. Gondolhatunk a Bor vitézre, az Ljféli párbajra, és egyéb verseire, de minenekelőtt Hamlet-fordítására:

Egész acélban így feljársz a hold

Fakó fényére, borzasztván az éjt?

És a „helsingöri”, kísérteties világnak még nincs vége.

Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
újra elalszik s fénylik az arca. /.../

„suhognak az álmok” — sejtelmes, félelmetes hang ez, ~~szó~~

~~Orbán~~, akár a Bálint György emlékének szentelt Ötödik eclo-

gában, ahol „az erdőn / újra suhog ma a tél vad jóslata, huz-
nak a sulyos / fellegek és hóval teli újra megállnak az égen.
/ Élsz-e, ki tudja?” a suhogás — ha e hangutánzó szó környe-
zetében megjelenik a halál fogalma —, a halál kaszájának
vagy kísértetlepelnek a suhogását sejteti. Így történik ez az
Ötödik eclogában is, akár — Kelemen Péter észrevétele szerint —
Arany Tengeri-hántásában: „— De suhogjon az a munka! — / Te,
halál, vess puha ágyat”.^{13/} S e jelenséget látjuk a Hispania,
Hispaniában, bár ott szárnyuhogásra vonatkoztatva, „Ó suho-
gó, feketeszárnyú háború”, s az Ikrek hava azon részében, ahol
a katona kivégzésének élménye estére félelmetes vízióvá lett:
„Az esti asztal fölött most újra suhogott a délután. Ezer kato-
na volt, vörös ruhában, trombitáltak, a lépcsőn gyereklopó ci-
gány állt, vér folyt, egészen a padokig. A lámpa ingott”. — A
versbéli suhogó álmok, immár bizonyos, hogy lidérces éjjeli lá-
tomások. Ezért is „horkan a felriadó”. A költőt azonban nem az
álom gyötri, hanem az ébrenlét álma, a vágy. Így jut el a nagy
vallomáshoz.

/.../ Csak én ülök ébren,

féligszított cigarettát érzek a számban a csókod
íze helyett és nem jön az álom, az enyhétadó, mert
nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár.

~~Proust mondja: „/.../ épp abban van a szerelem és a halál ha-
sonlatossága, hogy mélyebben, makacsabbul faggatja mindegyik
az én titkát, mert félnék, hogy nem tudják megragadni a valósá-
got.”~~ ^{Szerelem és halál.)} Radnóti életművében nem először látjuk együtt a
kettőt. Bori Imre figyelmeztet, hogy a Hetedik ecloga zárósora
felé mutat mindenekelőtt Horatius Radnóti fordította verse, a
Kibékülés: „Csak véled tudok én halni is, élni is!”^{15/} Ugyancsak
lefordítja a római költő Féltékenységet, amelynek néhány sora

eclogánk befejezésével rokon. „Szazszor boldogok, akiket /
sértetlen kötelék, jó szerelem fon at; / s nem választja el
őket únt / nőrpátvar, se szeszély, semmi, csak a halál.” És
saját verseiben sem ritka szerelem és halál közös motivuma.
Igy a Gyökér bemutatásakor már látott Himnuszban:

Te harcon áldás,
búvó mosolygás,
aki a földön
régén fehérülő
csontjaimban is majd
ott bujkálsz mindörökkön.

Vagy mint Bori idézi az Este a hegyek között /1937/ második
verséből:

körmöm lehellem és már írom is:
„szeretni foglak túl a síron is!”¹⁵

Ugyanő idézi más helyütt, szerelem és halál kapcsolatát kutat-
va, az 1934-ben írt, Szerelmes vers az Istenhegyen sorait. A
kedves

Karolva óv s karolva óvod, míg körül
leskel rád a világ
s végül hosszú késeivel megöl; virág
nem hull majd és furakodva féreg se rág,
ha meghalsz s tested égetni lebocsátják.
De mint esti harang
hangjára toronyból a sok fehér galamb,
a hangja száll utánad s csapdos majd ott alant.^{16/}

De a szerelem le is győzheti a halált:

Most érkezett, egész nap messze járt,
kezében egy nagy mákvirágszirom
s elúzi azzal tőlem a halált. (Egy új dal a feleségemről, 1940.)

„O, de te lobbanj föl az ősz, a halál fölé / s emelj föl engem is édes" — olvassuk a Nyugatban Őszül-ben /1941./. A félelmetes angyalban /1943/ pedig a hitves védelmét kéri a démontól, aki „előre letépi a naptár / sorjukra váró lapjait". Ha pedig ol-
talmat nem adhat a halál elől, megkönnyíti azt (1942, a 2. sz. al 294. máskül 42. sz. 2. sz.)

Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.

/Két karodban, 1941. április 20./

És hogy halni se tud kedvese nélkül, ~~mint Lengyel Menyhért csodálatos mandarinja Bartók balettjében~~, arra bizonyosság ugyanezen a napon írt négysorosra, a Papírszeletek első darabja, amelyből kitetszik a Radnótinál oly gyakran jelentkező, gyötrő haláltudattal szemben a ritka, csaknem egyedülálló, bizonynál a Harmadik eclogából és a Ha rám figyelsz ... soraiból ^ü ismert ^{szerelemi} válság által is táplált halálvágy:

Engedj meghalnom, Édes!
És gyujts majd nagy tüzet, éhes
lángokkal égess meg! égess!
Engedj meghalnom, Édes!

/Engedi/

Mélyebb tanulsága van azonban az életmű egészét és a most oly távoli hitves iránti halhatatlan szerelmét tekintve annak, amire Schöpflin Gyula emlékezett (————) az általa fordított Morgan-regény, A láng Radnóti magyarította versbetétei kapcsán: „/.../ a könyv filozófiájával — amely szerint Szerelem, Költészet és Halál jelentik az élet pozitív lényegét /s ezt öntudatlanul, tragikus módon élte is meg — hiszen ki halt meg nagyobb költőként, mint Radnóti?/, egyetértett." ^{17/}

Mindezt pedig ott kell tudjuk a Hetedik ecloga záró hexameterébe:

A Hetedik ecloga érzelmi, gondolati világának mintegy folytatása a Levél a hitveshez, de benne a fogság megérzékítése nem oly erős. A rabság inkább indítéka és magyarázata marad a megirt szerelmi vallomásnak. A vers lényege azonban maga a vallomás. A fogoly számára az asszony távolból földerengő képe idézi fel a mult eltűnt idejét, idillumát. — A Párisi elégiá-ban /1931/ a költő a festő kérdésre „ — van asszonyod?” így írja le a választát: „/szemeim lassan hazatérnek/ / = van”. — És lassan hazatérnek innen is a szemek, a többi érzékszervek és a lélek. Holott a távolság, az elválasztó messzeség mérhetetlen.

A mélyben néma, hallgató világok,
üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
de nem felelhet senki rá a távol,
a háborúba ájult Szerbiából
s te messze vagy. Hangod befonja álmom, -
s szivemben nappal újra megtalálom, -
hát hallgatók, míg zsong körém felállván
sok hűvös érintésű büszke páfrány.

Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,
s kihez vakon, némán is eltalálnék,
most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva
féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?
s hogy ifjúságom csúcsán, majdan, egyszer,
a hitvesem leszel, — remélem újra

s az éber lét útjara visszahullva
tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom, —
csak messze vagy! Túl három vad határon.
S már őszül is. Az ősz is ittfeléjt még?
A csókjainkról élesebb az emlék;

csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, —
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,
s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;
ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bejban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a.2 x 2 józansága hull rám.

A Lengyelhonba bujdosni induló Balassinak legalább Echo
válaszolt. Láttuk, Csokonain is megkönyörült „Tihanynak rijja-
dó leánya”. Am itt a foglyot körülvevő csendesség őrzítő, ki-
méletlen. Így lesz üvöltővé. A költő e némaságtól gyötretvén
felkiált. A kinzó csöndre ellentét az üvöltés és a felkiáltás.
S az ellentéteket a verszene is aláfesti: „üvölt a csönd” /bel-
ső rim/, „fülemben s felkiáltok” /alliteráció/. De mert nincs

felelet, mert nincs irgalom, hasítóva lesz az elszakitottság
érzése. — „s te messze vagy”. Az elválasztó messzeség végig-
kíséri a verset, egészen annak legyőzetéséig. Így az emlékezés
idejének ellentmondóan ott kísért a visszatérés nagy varázsaig
a tér elválasztó messzesége. Kezdetben két távolság is érzékel-
teti az elzártságot, a magányt. „H mélyben néma, hallgató vilá-
gok /.../ s te messze vagy.” De mert az utóbbi távolságot a lé-
leknek le kell győznie, megindul az emlékezés álomi ideje.

/.../ Hangod befonja álmom, —
s szivemben nappal újra megtalálom, —
hát hallgatok, míg zsong körém felállván
sok hűvös érintésű büszke páfrány.

Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék
s kihez vakon, némán is eltalálnék,
most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva

féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?
s hogy ifjúságom csúcsán, majdan, egyszer,
a hitvesem leszel, remélem újra /.../

Eddig az álommal átszótt emlékezés. Az Ikrek hava egy helyén
láttuk, hogy a költő a hangot az emlékezés fétisei közül két-
szer említi, evvel is nyomatékosítván annak szerepét. A hang,
a távoli kedves hangja pedig a Levél ...-ben első az emléke-
zés fétisei közül. Álmában lepi meg a hang és felébredvén hall-
gatja tovább. Mindez különös ünnepélyességet ad.

hát hallgatok, míg zsong körém felállván
sok hívős érintésű büszke páfrány.

Hallgatja a zongást, mint orgonaszót. Az akusztikai hatás
/'zsong'/ mellett a függőleges irányt vevő képiség /'a páfrá-
nyok felállván'/ mintha bugó, zsongó orgonasipokat is sejtet-
ne. A költő utolsó fényképe láttán mondtuk: „mögötte fák tar-
ágai merednek az égnek s a költő mintha a természet e kopár
orgonasipjainak fugáját hallgatná”. Így érezzük e soroknál is.
Hiszen a fuga már kora ifjúságában megszólal:

Mint új isten kék egekből most
széphangú orgonák zúgnak bennem /.../

/Az Áhitat zsoltárai, 5. 1929./

☛ A fugát véljük érezni a kedves hangjának és a páfrányok
zsongásának egyidejű hallgatásakor is. S a páfrányok, tudato-
san vagy nem, de felidézik a boldogság egy régmúlt és akkor
is kivételes pillanatát, utolsó franciaországi utazása idejé-
ről, ahogy 1940-ben írt, első prousti ^{indítható} verse, az Emlékeimben ezt
elénk tárja.

Egy éve már. Senlis felé az úton,
Langy, esős alkonyat volt a furcsa módon
egy pillanatra boldog voltam újra;
köröttem zöld falak,
páfrányos erdők hajladoztak hallgatag.

A Levél ... vallomásának e templomi ünnepélyessége pedig imi-
gyen folytatódik: „mikor láthatlak újra, nem tudom már, / ki
biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár”. Az azilum: a hitves
léte a zsoltár bizonyosságának hasonlatában. E sor a legünne-
pélyesebbek közül való, és ha a zsoltárra nemcsak mint írott

szövegre gondolunk, hanem énekekre is, úgy szépen egészíti ki a fugát. E bizonyosság szólalt meg a Tétova órában is.

De nyüzsgő s áradó vagy bennem, mint a lét,
és néha meg olyan, oly biztos és örök,
mint kőben a megkövesült csigaház.

Alább pedig:

De benned alszom én is, nem vagy más világ.

E zsoltáros bizonyosság mellett fölleljük versünkben a lét áradó voltát is, amelyet így idéz fel az emlékezet: „s szép, mint a fény és oly szép, mint az árnyék”. Akár az előző sorban, itt is három spondeust találunk. De míg amott ezek két jambus közt egymás mellett álltak, az ünnepélyességet, a zsoltáros bizonyosságot e lassu verszenével is hangsúlyozandó, addig itt, az első jambus a második láb, 'a fény' lesz, vagyis itt és az utolsó teljes lábnál — 'az ár/nyék/' — lép be egy kis mozgalmasság, amely mintha a fény és az árnyék játékát élénkítené.

ki biz-tos vol-tál, sú-lyos, mint a zsol-tár,

u - | - - | - - | - - | u - | -

s szép, mint a fény és oly szép mint az ár-nyék,

- - | u - | - - | - - | u - | -

A fény és az árnyék jelzője azonos: 'szép'. Ime előttünk a

szép, távoli kedves sejtető konturja, a prousti művészettől

~~itt már talán nem kügg etlenít hertő~~
~~elválaszthatatlan~~ Impresszionisztikus képe. Akár ahogy a metafora

~~- még innen a prousti hatáson -~~
azonosító erejével 1935-ben a Himnuszban idézte fel a szeretett nőt.

árnyékban éles

fény vagy és ékes

árnyék a fényben /.../

Proust mondja a látott személyekről kialakuló elképzeléseinkről: „annak a lénynek testi látszatát, akit magunk előtt látunk, mindig mi magunk töltjük meg róla alkotott fogalmainkkal s a róla való elképzelésünkben ezeké a fogalmaké a legnagyobb rész. Oly teljesen betöltik az arcot, oly pontosan tapadnak még az orr vonalához is, oly finoman árnyalják még a hangnak a zengését is, mintha ez se volna más, csak egy átlátzó burok, — hogy ahányszor látjuk ezt az arcot s ahányszor halljuk ezt a hangot, mindig a mi fogalmainkat találjuk meg és hallgatjuk újra.”^{18/} — E versben a testi látszat immár eltűnőben. Csak hangot hallunk, fény-árnyék konturokat sejtünk, vagy a szerett nő szemének kék színét. Mindezt pedig hasonlatokban, metaforákban. A testi látszat helyét az arról alkotott fogalmak töltik ki — Proust módján — s ezek mintegy szemléltetik az emlékezést az asszonyra, „kihez vakon, némán is eltalálnék” — mondja Radnóti. A visszatérés hite azonban itt még nem olyan bizonyosság, mint a vers végén. Ezért bujdokol a felidézett nő képe a tájban, ezért jó belülről a látás síkjára vetülő prousti varázs; az egykor megálmodott, majd beteljesült boldog szerelem ismét álommá lesz. „Valóság voltál, álom lettél újra”. Az álommá vált valóság kimondásakor a metrum iramot vált. Egy jambust — amely megadja a sornak az emelkedést — négy spondeus követ. Lassu emelkedés ez, mintegy átfordulás a szerelmi álomba.

valóság voltál, álom lettél újra,

kamaszkorom kútjába visszahullva

féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?

s hogy ifjúságom csúcán, majdan, egyszer

a hitvesem leszel, — remélem újra /.../

Az álmot alliteráció vezeti be: „valóság voltál”; „kamaszkorom

kutjába". Rendezett álom a Radnótié. Nincs immár köze a fiziológiai álom kaotikus világát mimelő szürrealista álom-költészetéhez. Az álmot maga a prousti módszer is fegyelmezi. Ugyanis — mint Egri Péter mondja — „Proust az álom és a valóság közötti határvonalat művészi világában nem törli el, de a valóság tárgyszerűségét fellazítja”.^{19/}

Messze vezet az impresszionizmus módszerétől és a prousti világtól, de látnunk kell: a távolság miatt álommá oldódott szerelem varázsát a Radnótival többszörösen rokonalkatu XVIII. századi francia költő, André Chénier így énekelte meg:

Alszom s szívem virraszt, mindig tehozzád vágyom.

S meliém varázsol egy aranyló szárnyu álom.

A szívem szíveden. Kezemmel reszketeg
érintem bőrödöt, feszes lesz és remeg.

S egy indulat riaszt, az álmoképi béke
széthull és zaklatott, rossz ébredés a vége;
magamban fekszem itt, felgyulva azt hívém,
szép szádat csókolom s párnát csókoltam én;
és álmomban karom ölelni vágyva tested,
a párna pelyheit öltelte csak helyetted.

/Alszom s szívem virraszt;

Radnóti fordítása/

Chénier álmot tudott idézni csodálatos pasztoráljaival is, akár Radnóti, aki egyik szerelmi pasztoralkölteményét le is fordította — Arcom meghervadt már —, jeles művelője volt a kor francia ecloga-költészetének; tudunk egy Fanni nevű hölgyhöz irt szerelmes verseiről, és arról, hogy fogságban, lefejeztetését várva, ~~amely be is következett~~ mint dalolt a tollról, mint fegyverről, a mindvégig kitartó alkotás hitvallásáról — Jambusok —, hasonlóan Radnótihoz,

aki szintugy „megtanulta, hogy fegyver s szerszám a toll”, ahogy azt Chénier-hez hasonlóan a Mint észrevétlenül sorai-
ban megvallotta.^{20/}

Radnóti versében a szerelem álommá oldódásához kapcsolódik e gondolat: „kamaszkorom kútjába visszahullva / féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?”. Bori Imre itt méltán említi Thomas Mannt, utalván a József-tetralógia „multnak kútja” emlékezetes metaforájára; bár a mult prousti és Thomas Mann-i feltárását Radnóti módszerében különválasztja, e verset kizárólagosan az Idő tréfájának Thomas Mann-i, az À la recherche...-t pedig annak egyedül prousti módszereként értékelvén.^{21/} Pedig a Levél...-ben ott érezhető mindkét módszer némely eleme. Thomas Manné mindenekelőtt a kút-metafora közösében. /József hite pedig fölemelkedésében Micrájim mélységéből, : Égyiptom földjéről a hazatérésben, lélektanilag e versnek is megfelel, s még inkább így lesz ez a Nyolcadik ecloga biblikus világában./ Am Thomas Mann úgy tárja fel a multat a József-tetralógiában, hogy emlékeztet, Proust pedig emlékezik. S emlékezik Radnóti is. Felidézi szerelme kezdetét, újra éli ifjuságát. Ez az emlékezés az idill, a lélek ideje.^{22/} Így reméli újra már beteljesedett szerelmét — „a hitvesem leszel, — remélem újra”. — Hitves... E megnevezés a szavak stilusbeli és eszmei értéké-
(talán) nek zseniális ismeretére vall. E szót — nagy költőinket te- csak Kosztolányi írta le. /Annyi ábrándtól remegett a lelkem.../)
kintve — Petőfi óta en-lirában/ ~~...~~ Radnóti le- írja. Ódon, patinás veretű szó, amit mindenki ért, de senkisé-
használ. És mégis, ezért is fenköltten szép. Ha a zsoltár-súlyos-
ságu, biztos szerelemre, a „mint kőben a megkövesült csigaház”
időtlenséget sugárzó hasonlatára gondolunk, úgy jobbat, mint
e régi, mintegy időn kívül élő szó, aligha találhatunk.

Amint rendezett álm volt a Radnótié, úgy a visszajutás a valóságba is igen egyszerű. A sorra, „kamaszkorom kútjába visszahullva”, mintegy „ellenpontozott gondolatrítmus” felel: „s az éber lét útjára visszahullva”. A 'hull' lassu, lebegő mozgást jelent. Ilyen volt a költő önmagát multba álmódása és ébredése is. Mégis az „éber lét” és e lét reményei lesznek urrá a versen. Lesznai Anna, Radnóti-ról írván, már 1939-ben a félöntudat mámorát, az álomszerűséget az ember ellen való korral indokolja, majd így folytatja: „gyerekek és rabszolgák sok álmodni kívánnak. De Radnóti versein rendszeresen az ébredés válik urrá. Költő tán éppen az, aki módfelett ragaszkodik álmához, de mégis éberré tudja költetni magát, éberebbé az átlagember ébrenléténél”.^{23/} A költő az éber lét útján jut el szerelme beteljesülésének régi-új bizonyosságához, de az elválasztó messzeséghez, bizonytalan helyzetének újra felfedezéséhez is, éppen a ráció belátása által.

s az éber lét útjára visszahullva
tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom, —
csak messze vagy! Túl három vad határon.
S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?
A csókjainkról élesebb az emlék;

~~Különös itt a messzeség érzékeltetése a három van határral. Hiszen Szerbia és Magyarország határos, de Bor messze, Szerbia keleti részén van, ahol a határokat a román és a belgár szomszédság jelzi. A távolság érzése és érzékeltetése, s talán a népmesék hármasszámú hármasszámú mindenestre három határt visz a versbe. A távolság, az ősz, az idő múlása pedig melankóliát hoz. A költő a reményt azonban nem adja fel.~~

Csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, —
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád /.../

Minden gondolatot ellentétekben fejez itt ki a költő. „Csodákban hittem s napjuk elfeledtem” —írja, pedig már nincs sok hátra, hogy a lélek megvalósítsa a csodát, a visszatérés elszánt varázslatát. De most még nem. A Hetedik ecloga tanulsága szerint a sok fogoly „várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat”. Ott azonban magáról nem beszél. Pedig volt, hogy hitt a csodákban. ~~Hitt, mint az eltaláló csodákban.~~ Az Ikrek havában riasztó ujsápcimek láttán írja: „S az életem valóságai közt mindig gyakrabban emlegetem a csodát.” A Sem emlék, sem varázslatban azonban, úgy tűnik, mintha végleg leszámolt volna a csodát váró hitével.

magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, — baljós a menny felettem;
ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints.
Hol ezelőtt az angyal állt a karddal, —
talán most senki sincs.

A csodavárást, a Levél/...-ben újabb ellentétek követik. A kedves szemeszinére emlékezés képét és alliteráló verszenéjét a bombázók jöttének leírásába ékeli a költő. „bombázórajok húznak el felettem; / szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak.” Mindebből

az emlékezés képe csupán a kedves szemeszínőnek visszaidőzése.

„Szemed kékjét csodáltam épp az égen”. — Hogy írta Juhász Gyula?

Milyen volt szeme kékje, nem tudom már,

De ha kinválnak ősszel az égek,

A szeptemberi bágyadt búcsuzónál

Szeme színére visszarávedek.

Versünkben és persze a valóságban „már őszül is”. És korábban a hang? „Hangod befonja álmom”. E csodás metafora, a fonás, finom, könnyed matériát sejtet. Csaknem oly lágyat, mint a selyem szövése. „Milyen volt hangja selyme?” — idézhetjük újra Juhászt. És a szerett asszony szökeséjét is újra látja majd az Erőltetett menetben. A Levél...-ben pedig már olvastuk: „Mikor láthatlak újra, nem tudom már”. — Ez a „nem tudom már” is, a maga előtte álló, mondatban kifejezett tárgyával, mindezek után, akár az eddigiek, valahogy óhatatlanul — bár korántsem állíthatjuk, hogy tudatosan — Juhász Gyula költeményéhez vezet. Akinek verseit szerette, akit költeményben gyászolt meg /Elégia Juhász Gyula halálára/ és akiről, úgy tudjuk, Arany és József Attila mellett a Heidenau-lágerben szintén előadást tartott.^{25/} E kép — „szemed kékjét csodáltam épp az égen” — azonban csak itteni verskörnyezetében új a Radnóti-életműben. Mert a már ^(részben idézett,) a béke utolsó idilli pillanataira visszarávedő, első prousti fozantatású költeményében imígyen vetül vissza az eltűnt idő:

Az égen mintha fénvesség suhanna...

Gyula ült szemközt és szelid Zsuzsanna,

mellettem Fanni, kék szemén a tájék

vonult /.../

/Emlékeimben.../

Ujabb bizonyosság ez arra, hogy az emlékezés prousti varázsán belül az impresszionizmus világa is felcsillan a művekben. Ám e ragyogás a Levél ...-ben ellentétébe vált át. „de elborult s a bombák fönt a gőzben / zuhanni vágytak. Ellenükre élek, / s fogoly vagyok.” Egyik volt bori társa mondta: „a feleségéről nagyon szépen beszélt. Remélve beszélt róla, reszketett érte mindig, hogy mi történhet vele, amikor elzugtak felettünk a liberátorok.” /= angol bombázók/ Az emlékező még hozzáfűzi: „amikor a liberátorokat hallottuk elvonulni, akkor valahogy optimizmus is volt az emberekben.” Bizvást elhíhetjük ezt az egykori foglyokról. Radnóti — ugyanazon visszaemlékező jellemezte — érzéseire gondolva azonban mélyebben ellentmondásosnak érezzük a dolgot. Pedig helyütt hogy-hogynem ő is a bombázók elzugásakor derülátásra hajló foglyok közé került: „mint ahogy a költő versét is remények hatják át, amelyben ezt a sort leírja: »bombázórajok húznak el felettem«”.^{26/} Versünk befejező részét valóban remények hatják át. De aligha a bombázók miatt. A költő is látni akarta „a bűnös várak elestét”, mint ahogy majd a Nyolcadik eclogában Náhummal mondatja. De — és ez az ellentmondás lényéből ered — a pusztítás eszközei nem válthatnak ki belőle derülátást. Mégis néhány idézet arra, hogy Radnótinak a bombázók mit jelentettek: „gáz, gép, bomba készül ellenem” /Háborus napló/; „s halott arcokra sávokat / a hulló bombák árnya von” /Decemberi reggel/. Vagy:

por száll, bombás gép száll

a por felett,

gáz pólyálja

a gyöngé gyermekét /.../

/Április, II. 1935/

Vagy idézhetnénk egészében a Második eclogát. S ha valaki minderre azt mondaná, hogy eddig nem a szövetségesek támadásairól volt szó — mert egy tanulmányban erre is láthattunk, éppen a Második eclogáról szólva, homályos célzást — annak idézhetjük a Nem tudhatom ...-ot. Vagy újra a Hetedik eclogából: „ó, megvan-e még az az otthon? Bomba sem érte talán?”. De folytathatnók a citátumokat a Nyolcadik eclogából, az Erőltetett menetből és megannyi más műből. Mindezek helyett idézzük még egyszer kiinduló sorainkat: „s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak. Ellenükre élek, / s fogoly vagyok.” A szövetségesek liberátorai zúgtak. Ellenükre él fogolyként is. Vagy ahogy Sötér István mondja: a bombázók ellen ir, amelyek pedig érte is harcoltak.^{27/} Mert, ha a szövetségesek hadi sikerei adhattak is ~~reményét~~^{reményét} a pusztítás eszközei számára soha. Borban sem. Hiszen ő tudta, „hol lakott itt Vörösmarty Mihály”... És tudta azt is, hogy merre huznak északnyugat felé azok a liberátorok...

A Levél... itteni végső ellentétpárja pusztán ennyi: „mindent, amit remélek / fölmértem s mégis eltalálok hozzád”. Ami ezt követi a versben, az ennek az ellentétpárnak a magyarázata. Minden reményt fölmérte magában és ezután, de nem ennek következtében, hanem ennek ellenére mondja: „mégis eltalálok hozzád”. Reményeiből így sok ~~hiának~~^{hiának} találtathatott. És most kezdődik meg a ma varázs, csodavárás és csodateremtés, amely létrehozta a derülátó vágkicsengést. Mert a költő az ellentétpárt így magyarázza, imígyen oldja föl:

megjartam érted en a lélek hosszát,
s országok utjait; bibor parázon,
ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;
ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2 x 2 józansága hull rám.

A „lélek hossza” nem más, mint az emlékezés álombeli és éber szakasza. A kedvesért megjárt országok utjai pedig a lélekben immár megtett hazavezető ut lehet ekkor még, ha ugyan feltételezhetjük — a költő Noteszbéli bejegyzésének megfelelően — a mű Heidenau-lágerben történt befejezését. Ám ennek ellentmondani látszik, hogy Radnóti, aki e költeményt az utolsó előtti versszakkal már 1944. augusztus 4-én befejezni szándékozta, művét a végső szakasz után, augusztus—szeptemberi keltezéssel hagyta ránk. S noha a mérés helyszíne e datálás szerint a Heidenau-láger, okkal gyaníthatjuk, hogy ez az utolsó strófára már nem vonatkozik. Mert augusztus 29-én Heidenauból megindult a Bor felé vívó erőltetett menet. Ez a tény és a részben szeptemberi dátum a mű bori befejezésére enged következtetni. Így az „országok utjai” valós vándorlást jelezhetnek Heidenau és Bor között, és legfőljebb sejtethetik azt a másik utat, amely még előttük állt, amely ekkor még valóban csak lélekben volt megtehető. Ezt követi a mindenáron hazatérés elszánt fogadalma. A színek itt már — akár az alliterációk — megélénkülnek, hiszen eleddig csak a páfrányok hoztak zöld, a fény-árnyék konturok megnevezhetetlen, és az ég, a kedves szeme, kék szint a versbe. Itt azonban bibor parázs és zuhanó

Azonban a Tolnai Gábor és kőszegi Ábel összegyűjtötte vissza-
emlékezések tanubizonyzata szerint a Heidenau-láger legalábbis
a költő otllétekor messze nem bizonyult a halál küszöbének. Mi-
után táborhelyüket megtisztították a férges mocsoktól és jelen-
létük egyebekben is konszolidálódott, kiváló táborparáncsnokuk,
Száll Antal jóvoltából, ha nehéz is, de emberséges élet adatott
a munkaszolgálatosoknak. Radnóti biztos pusztulásáról valló két
verse közül pedig az egyik ott, Zagubica fölött született /a
Gyökér/, a másik, a 4. Razglednica viszont Szentkirályszabad-
ján, már-már túl a halál küszöbén. Kell hát valami más, lélek-
tani magyarázat.

Egy volt fogoly mondta: 'mindnyájan tudtuk, hogy ezt csak
ugy lehet túlélni, ha hisszük azt. Ezért hittünk benne.'^{30/}
~~Vagyis nem arról van szó, hogy a költő kegyes hányagókat vi-~~
~~szontult volna táborát avval, amiben ő maga is volt, hanem~~
~~amely, hogy Borban részese lett egy kollektív hitnek, a túlélés~~
^(Vagyis a költő)
hitének, vagy az ő esetében hiedelmének. Ám ebből sem gondol-
hatjuk, hogy a költői-emberi alkat valamilyen „uniformizált
optimizmusnak” lett volna kizárólagos hordozójává. Elfogadta,
elhitte a fogoly-közösség egyetlen modus vivendijét. S ezt sem
valamilyen egyhangu tudomásulvétellel. Hisz itt, a Levél...-
ben és a Nyolcadik eclogában a biztos visszatérésről olvasunk,
az Erőltetett menetben — immár kívül a Heidenau-lágeren —
az esetlegesről, a Gyökérben pedig a biztos pusztulásról.
Mindezért ama „folytonos veszélyben, bajban élő / vad férfiak
fegyvert s hatalmat érő / nyugalma” alatt a foglyokat, az ő
közös bizodalmutat tudhatjuk. Az ő nyugalmutat lehetett az ő
nyugalma, az ő hitük lehetett az ő hite, ez lehetett a lélek
ujra föléledt csodahitének mozgatója. És mindezt valós esemé-
nyek is táplálták. Tolnai írja: a foglyok a németek háborus

kudarcairól tudomást szereztek; augusztus utolsó harmadában optimizmus járta át a munkaszolgálatosokat, s e derültség fő táplálója a hazatérés reménye volt. A Levél... pedig, tudjuk, 1944 augusztusában—szeptemberében keletkezett. A befejező rész pedig — a kézirat tanúsága szerint is — minden bizonynyal már túl a Heidenau-lágeren, Borban kerülhetett a noteszbe. És, látni fogjuk, a szintén bizakodó végkicsengésű, augusztus végén befejezett Nyolcadik ecloga zárását is részben a hazaindulás reménye ihlette. Így e kollektív bizodalomnak létrejötteka lélektan törvényszerűségein túl is a valóságos alapjai. Ezért olvashatunk a mindent lehetőleg az értelem megvilágításába helyező költőtől, épp ama férfiak nyugtató nyugalmaához kapcsolódó nyugtató józanságról. „s mint egy hűvös hullám” /amely nyugtat, mert hűvös, és nyugtat, mert szépen alliterál/, „a 2 x 2 józansága hull rám”. E józanság pedig, mert a hazatérés hitét táplálhatta, a legmegnyugtatóbb.

- x - x - x -

A Heidenau-láger és Bor közti menetelés idején, annak élményeként született 1. Razglednicát — műfaját nézve — nem lehet társaitól elválasztani. Az episztola miniatűr változatáról van szó mind a négy versben, akár a korábbi, franciaországi ihletésű Cartes postales esetében is.^{31/} Kis terjedelmű képi-gondolati közlések ezek./A szerb 'razglednica' szó is üdvöz-lő lapot jelent, akár francia megfelelője./ Az 1. Razglednica azonban éppen képalkotásában tér el a többitől. Avval, hogy a mű, kis terjedelme ellenére a nagy lélegzetű versek freskó-jellegét mutatja. „A világ apró rebbenései” iránti fogékonyság azonban a vers utolsó sorában, ha még csak egy hasonlatban is, de kitetszik. Megindult hát már itt a stilus-

váltás, a bori korszakban az utolsó — mint Tolnai Gábor mondja. Mindazonáltal — és ezt is hangsúlyozza Tolnai — az 1. Razglednica módszere a prousti viláphoz kötődik.^{32/}

Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehall;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad.
Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,
vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

Ez is jambikus költemény, akár a Levél a hitveshez, de a sorok metszetét nézve — mint Gereben Ferenc írja — nibelungizál.^{33/} Előkészíti így már az Erőltetett menet prousti-vogelweidei világának formáját. Sőt, annak kontrasztos szerkezetét is. Hiszen mindkét versben az első rész a valós világ háborus borzalmaival hozza, szemben a másodikkal, a lélekama nyugodt, idilli világával.^{34/} Érzékletesek a valós világ képei. „Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul, / a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehall”. Az ágyuszó itt egyszerre hang is, kép is — mondja Tolnai. A 'vastag, vad' jelzők alliterálnak és szinesztéziát mutatnak — írja Gereben Ferenc. A 'dobban' hangutánzó szó mozzanatosságát a lassu elhalkulást jelző igei metaforák — 'tétováz s lehall' — csökkenti. Így adja versben a költő az ágyuszó imitációját. Majd megjelenik a helyszín, ahova az ágyuszó elhallatszik; az országot kaotikus képe, hogy végül — Tolnai Gábor megfigyelésével élve — szinte egy szürrealisztikus sor következzen: „az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad”.^{35/} Valóban szürrealisztikus a kép felvillanása. „az út nyerítve

hőköl" — metonímia, lévén szó az uton torlóddó lovakról, s ez hozza a „sörényes ég” metaforát. E két sornyi, de grandiozus freskó-jellegű kép emlékeztet a Járkálj csak, halálraitélt! néhány sorára.

a sötét fák sora eldőlt
előtted: a rémülettől
fehér és púpos lett az út.

És a vers második része?

Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre, mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,
vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

„Annak a lénynek testi látszatát, akit magunk előtt látunk, mindig mi magunk töltjük meg róla alkotott fogalmainkkal s a róla való elképzelésünkben ezeké a fogalmaké a legnagyobb rész.” — idéztük Proustot a Levél a hitveshez sorait olvasván. A szeretett asszony testi látszatából, lényéből már ott is csak halvány jelzések maradtak. Itt pedig végleg helyébe léptek a kedvesről alkotott fogalmak. A tudat mélyén fénylő állandóság, mozdulatlanság és némaság e változó, mozgó, zajos és kaotikus világban. A bizonyosság apoteozisa a bizonytalanságban. Az azilum a torlóddó menetelés zajába dobbanó, vad ágyuszóval érzékeltetett háborus világgal szemben. És csend. A némaságnak két hasonlata közül az első: „akár az angyal, ha pusztulást csodál”. — Az angyal kedvelt költői eszköze Radnótinak, és megannyi művészi célt szolgál /Elégia egy csavargó halálára, Októberi erdő, Két töredék, Naptár: December, Száll a tavasz..., A félelmetes angyal, Sem emlék, sem varázslat, À la recherche..., Nyolcadik ecloga példaul/. A pusztulást csodáló angyal némasá-

ga is a szeretett nő attribútumát, az öröklétet sejteti. „Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban, / tudatom mélyén fűny-
lesz örökre mozdulatlan / s némán /.../”. Eddig a hasonlítót,
a hűtves. Míg a hasonlító a némaságot bontja ki: „akár az an-
gyal, ha pusztulást csodál”. A pusztulást csodáló angyalnak a
Radnótira mély hatást tevő Apokalipszisből élénk lépő alakja
kerül a mozgó zürzavar iménti világa fölé, egyszersmind össze-
kerül az állandóság, az öröklét benső világával. A némaság fen-
séget, sőt, a káosz valós világával szembeni fensőbbiséget je-
lez. A háború apokaliptikus moraján és képein tuli benső való-
ság ez. A tudat mélyéről emlékek útján jövő belső felülemelke-
dés. Innen ered biblikus fensége.

s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál /.../

De a némaságnak van még egy hasonlítója:

vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

A két hasonlító között mindenekelőtt az időbeli különbség a
megdöbbentő. Az angyal időtlen. A némaságon át az örökléthez
kapcsolódik. Ha a vers ezzel zárul, nem mutathatna túl a roman-
tikus emlékidézésen. De a szerelmi vallomás a bogárnyi lét fi-
gyelmeztető hasonlatával fejeződik be. Az örök dolgok is, a
véges életű ember számára végesként tudatosulnak. „Órákat élő
lepke szállt le rám / s időtlen éltű csillag nézett” — írta a
Huszonkilenc év soraiban. S ha ott — látni fogjuk — az örök
válík is a költő-lét által erősebbé, ám e kettősségről soha
meg nem feledkezhetett. Így lesz az utolsó sor a káosz, majd
az időtlenség freskója után a némaság, a belső megnyugvás em-
berszabásu, mikrokozmosz hasonlatává, amely e kicsiny képben
— az apokaliptikus angyal öröklétet sugalló megjelenítésével
szemben — az élet mulandóságának teljes tragikumát is élénk
tárja.

A mozdulatlanság 1. Razglednica-beli sorait érdemes együtt nézni Henry de Montherlant Radnóti fordította Költeményével.

Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan

Montherlant versében pedig a két zárósor:

De mindörökre mozdulatlan maradsz te mégis
két karomban és emléked meg se rezdül.

S ha ehhez hozzávesszük, hogy -- mint Ráduly Márta írja --, az „emléked meg se rezdül” Radnóti hozzáköltése Montherlant verséhez, ugy még inkább érdemes elgondolkodni ez átsugárzáson.^{36/}
És azon is, hogy a Költemény kezdősoraiban a „fakéreg rejtekén” és az 1. Razglednica zárósorában a „korhadt fának odván”, -- mindkettő egy hasonlat elemeként -- hogy mutatnak egymásra.

Homályos édességgel telve te, s erőmtől elzsibbadtan én,

aludtunk ketten együtt csöndesen, mint két kigyó egy fakéreg rejtekén/.../

vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

S ez akkor is elgondolkoztató, ha tudjuk, hogy az 1. Razglednica

~~A vers végső sorához, mintegy nem hirtétként, és élet, szerelem, halál együttesét nevezve egy Babits-vers kívánkozik. A~~
Bogárkák jó haláláért.

Mehalt. Többet meg se moccan.

Összecsukta fényes szárnyat,
mint egy páncél szemfedőt,
mint egy haloványuló
zománcu kettős szekrényajtót,
melynek fénye érc, agát...

A bogárkát a költő gyufásdoboz koporsóban temeti el.

Ennyi volt csak könnyü pokla!

Az se zárta tán sokáig
foolyul a kis repkedőt.

Már a márciusi vizek
jöttek és a korhadt fán át
beszúrték az éjszakát.

„vagy korhadt fának odván temetkező bogár” — írta Radnóti, s noha a korhadt fa Babits versében a bogárka gyufásdoboz koporsóját jelenti, így is meglepő a képzetbeli, s még meglepőbb az eszmei találkozás. Hiszen Radnóti hitvesét illető hasonlata a temetkező bogár; Babits verse pedig férj és asszony mély, bensőséges kapcsolatának a siron tulra is mutató példázata a bogártemetés. A naivitás gyermeki bájával, affektációjával így szól ugyanis a költő Teremtőjéhez:

... Én Istenkém,
ég és föld szövője, sződd
egybe minden bogárkádat,
engem is majd kedvesemmel
s szűrd reánk szent éjszakád!

És visszatérnek mind a mívészek

Fájdalmas érzések, indulatok járják át az olvasót, mikor az À la recherche ... láttán a címül választott sort tartalmazó versre, a Veresmartra gondol. A háború brutalitásának képei /akna, sánc, drótsövény/ ott is feltűnnek, de szembe száll velük a természet, életet jelző és életet követelő képeivel. S az erdélyi Szamosveresmarton ¹⁹⁴⁰⁻¹⁹⁴⁴ munkaszolgálatot teljesítő Radnóti hisz a természet szelíd és szép ellenállásában. Sőt, rávetíti a természet derűjét a sokat szenvedett emberiség sorsára.

És visszatérnek mind a mívészek,
 aki takács volt, újra szőni fog
 és éjjel szép fonállal álmodik,
 míg fel nem keltik gyöngyös hajnalok.

S az asszonyok is hajladoznak újra,
 lábuknál nődögél egy új világ,
 hiú, mákszínruhás lányok zajongnak
 s kicsiny fiúk, kis öklelő gidák.

S a föld bölcs rendje visszatér, amit
 ó csillagok szakállas fénye áztat;
 állatok s kalászosok rendje ez, nehéz
 s mégis szelíd szolgálati szabályzat.

Az À la recherche ...-ben azonban mást látunk. A Veresmart palinodiáját. Szép, a költőt is jelentő archaikus szavával élve: a mívészek örökre eltávoztát, asszonyaik ráncait és emlékükkkel terhes mosolyát, az egykori társak „kísértetjárását”.

És mindezek nyomán a többé soha vissza nem térő míves életet,
amelyet ebben a szép, hexameteres költeményben sirat el. És
itt teljesedik ki versei közül legérzékletesebben az eltűnt
időt idéző prousti világ.

Régi, szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a multak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból?

Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld
jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és
éltek a holtak s otthon voltak a foglyok, az eltűnt
drága barátok, verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje.

Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben,
s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek,
s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocsok
éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.

Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,
dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön,
s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,
némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, —
s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.

S volt ahová... mindegy. Hova tűntek a bölcs borozások?
szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek,
és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezdedtek a tündér-
léptű leányok a háboru hallgatag éveiközben.

Hol van az ój, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szívem, kezem örzi kezük szorítását,
művik idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem /néma fogoly/, — jajjal teli Szerbia ormán.

Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. —
Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában
és beleiszznak majd poharunkba, kik eltemetetlen,
távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.

Impresszionisztikus képpel indul a vers. Asztal, mint később
megtudjuk, a hársak alatt /Unter den Linden — jegyezhetjük meg
a Vogelweidét fordított, s az Erőltetett menetben nemsokára a
vogelweidei és a prousti nosztalgiát mintegy eljegyítő Radnótira
gondolva/, éjjel, lámpák fényénél. Így, a ragyogó zöld jelzők-
kel még fokozódva, estéli zöldben játszik a kép. Az első mon-
dattal, a múltat idéző felkiáltással megindul az emlékezés fo-
lyama. Majd felelevenedik a művesekkel és asszonyaikkal koszo-
rúzott asztal idilli képe. Tündöklő lesz az emlékező előtt,
amint felragyog egykori boldog élete. Ám az idill — mint a
legtöbb Radnóti-versben — itt is önmaga ellentétékénti lebom-
lásában éri el hatását. Az anti-idill már itt megbúvik, hiszen
ama régi, szelíd esték, amelyek világából a kép feltűnik, em-
lékké nemesedtek immár, s az asztal is, mint a fájdalmas, nosz-
talgikus kérdés jelzi, elcsúszik „a múltak iszapján”. S emlék-
ké nemesedik itt minden egykori szépség.

hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot

ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból?

Füzérrímszerű játékossgal egy asszonáncot találunk a bor neve
és a 'barátok' játszai találkozásának a fokozására. S e kép han-

gulata mintha Tibullus Radnóti fordította Detestatio bellijének a vasfegyverek feltalálása előtti boldog békeidőt idéző világát sejtetné.

sosem volt háboru addig,

míg kopogó fapohár járta a víg lakomán.

A művesek körülülte asztal hangulat-varázsa pedig mintegy átillan a második szakaszba, imígyen:

Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján /.../

A művesség itt már önálló életre kél, áttelekésül. A verssorok kecsesen mozogtak a fényben, a 'ragyogó' pedig úgy válik a zöld jelzők minősítőjévé, hogy ama fény által megmarad eredeti jelentése is, vizionárius érzékletességében. Így némi szinesztézia is belejátszik az emlékezés impresszionisztikus varázsaiba. Mert impresszionisztikus képázat ez, — prousti impresszionizmus. Este, tűnőben lévő, elmosódó, „a múltak iszapján” csúszó asztal, rég eltűnt emberekkel körötte, a vers végéről idevetülő hársak alatt. A szépszemű, karcsú poharakban megcsillan a szürkebarát aranyló színe. Így látjuk, hiszen lámpa világítja meg a képet, a hársakra is eshet a fényből, hogy estéli zölddé váljanak, mint az áttelekésített és szinesztéziás varázsbán ragyogó, reményt sejtető, zöld jelzők, a metrum tajtékos taraján, s mindezek képszerűen, a lámpák fénye körül úszó verssorokon, mint a fény pitvarában röpdöső éji lepkék és bogarak serege. Ilyen ama zöldvendéglő asztala. És e varázs tárgyi világának elemei impresszionisztikus hordozóivá, emlékezés-fétiseivé lesznek a műves élet egykori boldogságának.

Agri Péter idézi Proust „regénypiramisa” második kötete, a Bimbózó lányok árnyékában egy részletét, ahol Elstir, az

89

impresszionista festő hatására „Marcel az ebédlőasztalon is csendéletet lát”. „Mióta hasonló részleteket Elstir vízfestményein is láttam, iparkodtam sorban a valóságban is megtalálni, s szerettem, mint a költészet megannyi újabb megnyilvánulását, a /.../ ferdén leejtett kések abbamaradt mozdulatát az abroszon, egy szétbontott asztalkendő dagadozó kerekességét, ahova a napsugár egy sárga pársonydarabot ékelt, a félig telt poharat, amely így jobban mutatta formái nemes öblösségét, s áttetsző és sűrített naphoz hasonló üvege mélyén egy kis sötét, de csupa fénytől sziporkázó bormaradékot /.../”^{1/} És itt, e felcsillanó, impresszionista emlékezés-világnál a legszembe-tűnőbb — a prousti mellett — a haffka Margit-i emlékező impresszionizmussal a találkozás. Kivált avval, amely a Színek és éveknek legfőbb eleme. „... — istenem — hova lesznek a régi ruhák rongyai, volt éntünk tevéseveése, elszállt, időközi napok, jeltelen órák nyoma! Milyen jó volna mindent visszakeresni; ifjúságunk tarka perceit; szavaink dallamát, ruhánk, hajunk régi színét, s az akkori napsugárét, mely szökdelt és fényesedett rajtunk! És minden velünk történtnek elfeledett, nem is tudott okait, melyek ott rejtőznek bizton e kiveszett vagy begubózott napok szürke mélyén, a lelkünk valami titkos redője mögött.”^{2/}

Radnóti költészetének látott impresszionista jegyeit azonban nem tekinthetjük teljes érvényűeknek. Ő maga hangsúlyozza, hogy az impresszionizmus az elveszített kompozíció hiányát ideiglenesen áthidaló, külsődleges egység. A művész e világban magárautaltan fejleszti ki azt a technikát, amely majd alapot ad a valódi kompozíció megteremtésére. Ugyanitt szól az impresszionizmus és a lélektani motiváció kapcsolatáról.^{3/} A lélek idillje, ama Radnóti költészetében tartósan eleve lehet-

len meneküles vágya, s a pszichologizáló hajlam táplálhatta és táplálta is az impresszionisztikus felvillanásokat az álom-élekek világában. Ám ellene szegül a lélekben az oly kegyetlenül betörő valóság, a formában pedig a klasszicizálódott költő már régen föllelt, biztos kompozíciója, formai fegyelme. Így válik magasfokú művészé. ellentételezéssé az A la recherche ...-ben a hexameter klasszikus fegyelme és a látott impresszionisztikus felvillanások játszi világa. A valóság idillt és impresszionizmust romboló ereje pedig éppen e vers további alakulásával lesz egyértelművé.

/.../ ragyogó zöld

jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és
éltek a holtak, s otthon voltak a foglyok, az eltűnt
drága barátok, verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje.

Eleddig az emlékezet idilli szépségeket hozott. Most egy enjambement-nal, egy kötőszó után — „és éltek a holtak” — minden az ellenkezőjére vált volna? Egy nem is ellentétes, hanem kapcsolatos mondaton belül? Nem és igen. Mert a barátok, költők eltűnése valóság ugyan, megvan az idill ellentéte, ám ez úgy épül be az idillbe, hogy a költő e borzalmakkal az azokat megelőző, boldogabb időkre is utal.^{4/} Hisz „éltek a holtak”, „otthon voltak a foglyok”, „verseket írtak a rég elesettek”, még akkor, az emlékezés idilli részének tartama alatt. Kellott is, hogy éljenek, hogy otthon legyenek, hiszen a társak élete a feltétele az egész látott idillnek. Így annak a részletének is, amelyet, ha újra olvasunk, a Tajtékos ég két sorával egyetemben, kitetszik, hogy az emlékezés prousti varázsa a költeményben, amaz introverzió,^{5/} nemcsak a múlt történéseire és ezekben rajló hangulataira, de a művesség eszközeire és alkotásai-

ra is kiterjed. — „ragyogó, zöld / jelzők ringtak a metrum
tajtékos taraján és / éltek a holtak ...” — „Tajtékos égen
ring a hold, / csodálkozom, hogy élek.”^{6/}

Az A la recherche ... e soraitól már két múlttal kell gon-
dolnunk. Egy régmúlttal, amelyben a társak még éltek, otthon
voltak, alkottak, és egy közelebbivel, amelyhez képest ama régmúlt
előidejűséget jelent, és amelyben meghaltak, eltűntek,
fogságba estek a barátok. Ez a múlt egyben a jelen tragikus
helyzetét is mutatja, hisz e jelen az elpusztultak, eltűntek
hiányával terhes.^{7/} Most már, az idillbe beépülve felszakad-
hat a „requiem” az elesett, eltűnt társakért, „szívükön Ukraj-
na, Hispánia, Flandria földje.” Sorsuk tragikuma pedig külön
hangsúlyt kap azáltal, hogy Radnóti hexameterében, a mondan-
dót hangsúlyozandó, gyakran egybeesik a hosszú láb nyomatéka
az értelmi hangsúllyal, a hangsúlyos kezdő szótaggal:

él-tek a hol-tak s ott-hon vol-tak a fog-lyok az el-tűnt

- u u | - - | - - | - u u | - u u | - -

drá-ga ba-rá-tok, ver-se-ket ír-tak a rég el-e-set-tek,^{8/}

- u u | - - | - u u | - u u | - u u | - -

Költőhalál, költősors. Pályája kezdetétől erősen foglalkoz-
tatja ez. Jól látja Bori Imre, hogy például a Férfinapló Far-
kas Lászlóról és John Love-ról írott tagjai mintegy előképei a
Garcia Lorcaról, József Attiláról és magáról írottaknak.^{9/} S e
verseket — a Bori felsorolta, más költők halálára írottakkal
egyetemben — végiggondolva, valóban döbbenetes képet kapunk a
„korunkban így halnak a költők” tablójáról.^{10/} Igen, így halnak
a költők:

Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben,
s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek,
s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocskos
éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.

„mert ellene mitse tehettek/...” Mert mit tehet a költő? „A
versek / oly tehetetlenek ott, ahol a Mars dárdái ropognak ...”
— írja Vergilius, Radnóti fordította kilencedik Eclogájában.
Költőnk azonban nem mond le az írás fegyveréről. Gondolhatunk
Negyedik eclogájának már látott soraira; a Hang igéjére, amely
Ézsaiás és Náhum majdani, Nyolcadik ecloga-béli szerepét ren-
deli: „De haragod füstje még szálljon az égig, / s az égre írj,
ha minden összetört!” Ezt tehetette még a költő ekkor, 1943. már-
cius idusán. Esztendő múltával azonban már nem „csak” az író-
táblák repedtek meg, hanem a valóság is, és szétesni kész.

Mi lesz most azzal, aki még csak él,

amíg csak élhet, formában beszél

s arról, mi van, — itélni így tanít.

S tanítna még. De minden szétesett.

Hűt ül és néz. Mert semmit sem tehet.

/Ó, régi börtönök/

Vergilius kilencedik Eclogájához érkeztünk vissza. Tudjuk, hogy
nem ez Radnóti végső válasza minden igaz költészet hamleti kér-
désére, hanem a Nyolcadik ecloga nagy gondolata. „Próféták s
költők dűhe oly rokon... ”

Az A la recherche... iménti sorainak másik nagy kérdésfel-
vetése elválaszthatatlan az iméntiektől: „... a szobájuk járt
az eszükben, / mely sziget és barlang volt nekik e társadalom-
ban”. Látuk, Radnóti is akarta az alkotóműhely szigetét. Ám
költői erkölcsé mégis ellentmondott a sziget azilumának. A harc
és a műhely azilumának kettőssége Írás közben című versében

volt a legeggyértelműbb. Ám az azilum eszméjéhez tartozik — túl a sziget védhetetlenségének babitsi gondolatán /Sziget és tenger kötetének címe, s benne verse, A sziget nem elég magas példázza ezt egyebek között/ —, a sziget elérhetetlenségének érzése is a pillanatnyi létben. Bori Imre joggal lát így nosztalgiát Radnóti verse, a Huszonkilenc év végén egy Délsziget iránt. Itt azonban már megfogán a „költőnek nincs kora” nagy gondolata, amely egy esztendővel később a Sík Sándornak írt Köszöntőben, elhurcoltatása után pedig a Nyolcadik eclogában fog kiteljesedni, ott már a hirdetés elszánt igényével, a sziget iránti azilumvágy nélkül.^{11/}

Ám így is megkerülhetetlen a kérdés: a mindig, minden körülmények között kimondott költői szónak mi az értéke? Radnóti maga is eljut a szavak értékének megkérdőjelezéséhez.

Mit ér a szó két háború között,
s mit érek én, a ritka és nehéz
szavak tudósa, hogyha ostobán
bombát szorongat minden kerge kéz!

/Űrizz és védj, 1937./

És nem csekély lelki dráma során jut el „a rettentő szavak tudósa, Ésaías” és Náhum eszkatologikus megnyilatkozásaihoz.

De még így is nyitott a kérdés: a lehetőségek legtöbbször, vagy legkevesebbje volt-é e korban a költői, írástudói helytállás.² Bálint György írja le ugyancsak 1937-ben, midőn már a Járkálj csak, halálraitélt! heroizmusát már fölismerte, és ~~nk~~ miután — kevésbé lelkesen — fölismeri az írott szó fegyverét, mint önmaga számára az ultima ratiót:

„Nem tehetek egyebet, mint hogy irok a dolgokról. Nincs más lehetőségem, nincs más vigaszom. Szűk lehetőség, sovány ~~vágy~~ ~~szó~~.”

vigaszt! Az életben -- érzem -- ez a végérvényes és visszavonhatatlan szerepem. Nem főszerep, és nem is hálás. Valószínűleg sohasem lesz eredménye. Mégis, ez az egyetlen létjogosultságom, és az egyetlen eszköz, ami még elviselhetővé teszi a világot. »Szavak, szavak« -- mondom néha, megvetően, Hamlettel, de közben tudom, hogy a szavakon kívül már semmi nincs." /Hal-eset/

Nem véletlenül idézi e rezignáltan ö nirónikus megállapítást éppen Radnóti, barátja könyve, a Jégtáblák, könyvek, koldusok ismertetésében.¹² Ám Bálint György két év múlva, nevezetesen Radnóti Meredek ut kötete olvastán, immár nem ironikusan, hanem piedesztálra emelve ismétli meg a gondolatot:

„Csupán szavak? Ne vessük meg a szavakat. A szó mindig többet jelent a puszta szónál. Voltak itéletidők, amikor a szó jelentett mindent, mikor a jövőt mentette az, aki a szavakat őrizte. »Szavak, csupán szavak« -- mondta Hamlet. De mi van a szavakon kívül? »A többi néma csend« -- mondotta ugyancsak Hamlet." /Mámor a polcok között/¹³

S a szavaknak ezt az átértékelését ismétli meg ugyancsak 1939-ben, Babits Mihály Jónás könyvéről és Imájáról szóló remekművű esszéje végén, idézvén a hibátlan szavak hadsora bátor kimondásáért mondott, -- a Gyökér kapcsán már látott -- végső könyörgést. Majd jó a vallomás:

„Ékivánsággal végződik a nagy költemény utóhangja. Költő és próféta programja 1939-ben nem lehet tisztább és merészebb. Bölcs és heroikus fényvakítóan hatol át a hanyatló esztendő gyanus félhomályán.”¹⁴

S Bálint G. örgynek a szavak értékéről tett vallomásai ~~ett~~
^(tovább)
Yélnék Radnóti gondolkodásában is. Kivált a Második eclogá-
ban. A korábbi, ironikus felhangok is megszólalnak benne:

Írtam, mit is tehetnék? A költő ír, a macska
miákol és az eb vonít s a kis halacska
ikrát ürít kacéran.

Am ez ironikus képzettársításokra megismétlésükkor már ráve-
tül a költői cselekvés büszke pátosza, éppen a Költő és a
Repülő, az értékteremtő, értékóvó és a pusztító személyiség
szembeállításával.

Írok, mit is tehetnék. S egy vers milyen veszélyes,
ha tudnád, egy sor is mily kényes és szeszélyes,
mert bátorság ez is, lásd, a költő ír, a macska
miákol és az eb vonít s a kis halacska --
s a többi... Es te mit tudsz? Semmit! /.../

S ezt a magatartást mutatja fel néhány ^{(hét)tel} a mű megírása előtt,
1941. április 4-én /a rá is rettenetes hatást tett Teleki-
öngyilkosságot követő napon/ keletkezett naplóbejegyzése:

„D.e. az Ilkovitsban dolgozom. A.Gy. jön. Ez igen, --
mondja, ezt irigylem. Ilyenkor, mindenki izgatott, ilyenkor
irni tudsz! Ránézek. A kutya ugat, a macska nyávog, a költő
ír, -- válaszolom. S a papirosnak dőlök.”¹⁵

~~Ugy véljük, irántudó ember számára a harmincas évek végé-
nek és a negyvenes évek első felének Magyarországon nagyobb
késztett, mint a mindvégig tartó elvetés, a tiosta irrott szó
melletti kiállítás, nem létező lett.~~

Ez író(nikusból patetikus, heroikus megfogalma)zásba hajló, Második ecloga-beli példalózás -- „a költő ir, a macska / miákol és az eb vonit /.../” ^{Ösforrása} pedig a Bálint György aposztrofálta Hamletből, a dán királyfinak anyjához intézett e szavai:

Hallod-e, hé! mért bánsz te így velem?

Mindig szerettelek; de semmi, no;

Bár Hercules, amit bír, tegye meg:

A macska nyávog, és megvész az eb.

/V. felvonás, 2. szín.
Arany János fordítása/

Ugy véljük, írástudó ^{ember számára} ~~szépirodalmi~~ a harmincas évek végé-
nek és a negyvenes évek ^{ső felének} ~~első felének~~ Magyarországon nagyobb hőstett,
mint a mindvégig kitartó költői alkotás, a tiszta irott szó
melletti kiállítás, nem létezhetett.

Am az À la recherche... tanúsága szerint így is halnak
a költők:

Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,

dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön /.../

Tudjuk, hogy „lepecsételt marhakocsikban utaztak” a munkaszol-
gálatosok Bor ~~fiú~~ ^{ba} is. S nem először élt meg Radnóti ilyen
utazást. Orfeusz nyomában című műfordításkötete utószavában
vall erről. ^{16/} Am a „dermedten s fegyvertelen álltak az

aknamezőkön” kijelentése nem önnön sorsát, hanem a versben ko-
rábban említett Ukrajnát idézi. Ott s másutt is, a keleti fron-
ton a magyar munkaszolgálatosoknak aknát kellett szedniük. ~~Sin~~
S ott pusztult el Bálint György is.

És felriadok, de a hang már
hallgat, akár odakint Ukrajna mezőin a holtak.

Eltűntél.

/Ötödik Ecloga/

És eltűntek, elvesztek a barátok.

Az április megőrült,
vonít a fagy felett,
három barátom elment
s mindhárom elveszett.

/Péntek/

De így is haltak a költők!

s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,
némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, -
s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.

A spanyol polgárháború az ő ügye is volt. Igaz, első együttérző
versében, az Elégiában /1936/, a háború hírei hallatán a borza-
lom előli azilumkeresés is hangot kap.

Már arrafelé is őszül, ahol
a szabadság zászlai hullanak,
lobogó vér fut parázs avarra
s alatta rémülten fészkel a mag /.../

Órizz magány, keríts be lusta ősz,
új szégyent ró szivembe az idő,
s rágódva régi, díszes őszökön,
konokon élek, szívós téli tő.

A lélek egyre többet elvisel,
holtak között hallgatag ballagok,
újszülött rémek s hitek kísérek
és a vándorlófényű csillagok.

Am, amíg tartott „az a harc /.../ ott lenn”, addig nagy ereje
volt az „újszülött hitek”-nek költészetében. Tudta, hogy a tá-
volság nem jelenthet szigetet. „Mindig gyilkolnak valahol /.../
/ s vigaszul / hiába mondod, messzi az! / Sanghai, vagy Guernica /

szivemhez éppen oly közel, / mint rettegő kezed, / vagy arra
fenn a Jupiter!" /Aludj/. Ugyanebben az évben, 1937-ben írja
az „újszülött rémek s hitek" nagy versét, a Hispania, Hispani-
niát. ←→ Ime, az „újszülött rémek":

Ó suhogó, feketaszárnyu háboru,
szomszédból szálló rémület!
nem vetnek már, nem is aratnak
és nincsen ott többé szüret.

Egy esztendővel később pedig lefordítja Tibullus versét, a De-
testatio bellit.

Nincs szüret ott lenn, nincs aratás, de a Cerberus őrt
és a ronda hajós szállít a Styx közepén;
perzselt hajjal, dúlt arccal seregek tolakodnak,
míg a sötét parton már halovány tömeg áll.

Az ember humanizálta világ így embertelenedik el — az általunk
kiemelt sorok tanúsága szerint — és lesz alvilágivá.

És az „újszülött hitek"?

De jönnek új hadak, ha kell a semmiből,
akár a vad forgószelek
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
ma délután is érted szállt az ének;
nehéz szavakkal harcod énekelték
az ázottarcu párizsi szegények.

De a polgárháború idején legélesebben hasít belé — mint Tolnai
Gábor és Bori Imre mondja — a legdöbbenetesebb, immár az ő
sorsára mutató esemény.

Mert szeretett Hispánia
s versed mondták a szeretők, —
mikor jöttek, mást mit is tehettek,
költő voltál, — megöltek ők.
Harcát a nép most nélküled víjja,
hej, Federico García!

/Federico García Lorca/¹⁷

A gyilkosság oka hasonló ahhoz, amit A „Meredek út” egyik példányára soraiban magáról ír. /Ahol a magyar költő honszerelme — a hó és a pipacs színeivel, —, a magyar nemzeti zászló színeivel is megérezkíttetik/:

költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanu.

Olyan, ki tudja, hogy fehér a hó,
piros a vér és piros a pipacs.
És a pipacs szöszöske szára zöld.

Olyan, kit végül is megölnek,
mert maga sosem ölt.

És ez visszhangzik az Első eclogában is. A pásztor a Nyolcadik ecloga sorait előlegező freskót fest a polgárháború borzalmairól, majd megkérdezi a költőt: „Azt hiszem ismerted Federicot, elmenekült, mondd?” A költő válasza pedig a három daktilust követő három spondeussal is érzékelteti a tragédia megföllebezhetetlen tényét: „Nem menekült. Két éve megölték már Granadában”. Az eltűnt, elpusztult költőnek nyoma alig marad. És az elkötelezett költő soha nem menekülhet.

Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?
Nem menekült el a drága Attila se, csak nemet intett
folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?

Az À la recherche ...-ben folytatná még a barátok, a művésztársak pusztulásának leírását /akiknek most a — Victor Hugo általa fordított Stellájából a Száll a tavasz /...-ba, majd ide költözött — „szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben”/. Ám nem tudja. „S volt ahová... mindegy.” Szakadást látunk, mint a Bálint György emlékének szentelt Ötödik ecloga végén: „Mégsem tudok írni ma rólad.” Majd feltárulkoznak a pusztulás következményei. Az első, Radnóti örök kísértete, a töredékben maradó életmű. „Hova tűntek a bölcs borozások? / szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek”. Majd néhány sorral alább az élőknek is „torzóik aránya kibomlik”. Sokszor kísértett már benne e gondolat, amely elválaszthatatlan az Arany János-i Mindvégigtől, a végsőkig kitartó alkotástól, költői helytállástól, és Radnóti költői alkata, sorsa mellett forrását is célszerűnek látszik a Mindvégig forrásvidékénél keresni.

Gondolatom szappanbuboréki
Csillogók, mint odafenn az égi:
De töredék mindkettőnek utja —
Mind szétpattan, mielőtt megfutja.

/Arany: Meddő órán/

Radnóti pedig így ír 1938-ban:

Barátaim, ha rövid a papír,
az ember akkor apró verset ír;
higgyétek el, a rövid is elég,
meghalok, s úgyis minden töredék.

/Hajnaltól éjfélig; Röviden/

Vagy az Első eclogában az „észrevétlenül” meggyilkolt Lorcáról szólva: „S jó, ha a szél a parázst kotorászva / tört sorokat lel a máglya helyén s megjegyzi magának. / Ennyi marad meg^{„majd”} a kíváncsi utódnak a műből.” S ehhez a Huszonkilenc év

rák öpülget benned, vagy leszűrnak, / nem mindegy, mondd?)
tragikus jóslata: „/.../” vagy tán a máglyatűznek / hiányzik
majd a költeményed, / ha többé semmit már nem írsz, / mert
mi verssé lenne, füttybe téved?”^{13/} A töredékben maradó élet-
mű miatti fájdalom tör fel fegyelmezett, Berzsenyi világát
idéző, alkaioszi strófákban írt versében, a Nyugtalan órán
soraiban is: „ki kéri tőled számon az életed, / s e költeményt,
hogy töredék maradt?” Vagy József Attila Hátrahagyott versei-
hez írott, már látott jegyzetében: „A gazdag után vagyon marad.
A költő után versek és töredékek”.^{14/} S erről olvashatunk a
Harmadik eclogában is.

Pásztori Múza segíts! úgy halnak e korban a költők,..
csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat,
sem nemesívű szép, görög urna nem őrzi, de egy-két
versünk hogyha marad...

A pusztulás következményeinek pedig az A la recherche...-ben
még távolról sincs vége.

és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündér-
léptű leányok a háború hallgatók évei közben.

A költő már húsz évesen így írt:

Megtörünk mi is, asszonyainknak
tükrös szeme alatt feketébb lesz az
árnyék s csókukból ránkhavaz a tél.

/Naptestű szűzök, pásztorok és nyájak)

Sőtér István, aki Radnóti klasszicizmusának két, egy korai,
tökéletlenebb, inkább törekvés-jellegű, és egy kései, tökéle-
tes szakaszát különbözteti meg, e kései klasszicizmusról meg-
állapítja: benne az antik forma éppúgy megtalálható, mint —
az általa kedvvel fordított — Apollinaire hatása.^{25/} És e
klasszikus formájú versben is ott vibrál Apollinaire érzésvi-

104

lága. A megsebzett galamb és a szokókút című, Radnóti fordította képversében így ír a lányokról: „látom megkínzott arcotok / Csodás virágzó szátok /.../ / hol vagytok / ó jaj / ifju lányok”. Az átúnt barátok pedig „Mindannyian holtak talán / emlékekkel telt meg ím a lelkem /.../ / Harcolni mentek ők minden hiába s most főnn csatáznak északon”. S éppúgy ott érezzük az À la recherche...-ben az Egy szép vörösszókéhez néhány sorának érzelmi-hangulati rokonságát: „Fejsebet kapott meglékeltek míg kloroformtól részegen aludt / S a szörnyű küzdelemben elvesztette legjobb társait”.

Érdeemes összefüggően is megtekinteni versünk ötödik és hatodik szakaszát, amelyekben az általunk kiemelt hangok alliteráló verszenéje is hangsúlyozza a mondandót:

S volt ahová... mindegy. Hova tuntek a bölcs borozások?
szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek,
és szaporodtak a ráncok a szépmosolyu fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündér-
léptü leányok a háboru hallgatók évei közben.

Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szivem, kezem őrzi kezük szorítását,
művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem /néma fogoly/ jajjal teli Szerbia ormán.

'tündérléptü' elválasztásának merész enjambement-jával is megérezkítették
Verstöredékek, elgyötört leányok, meghalt és halálra szánt,
torzókat hagyó költőtársak. Ami idilli volt a vers elején,
mindez ellenétébe csap át. És a költő? Hisz ő is ott volt ama
tündöklő asztalnál, részese volt annak az életnek, az emlékek
az ő emlékei. Mégis, önmaga közvetlen szerepeltetése nélkül mon-
dott el eddig minden jót s rosszat. Most ime, elénk lép, mint
társai torzóit mérő fogoly. Itt tárul fel először a műben a

versíróhelyzet, a fogság, és a motiváció, a mives életből ma-
 radt torzók latratétele. Innen értjük meg a nosztalgiát egy-
 kori élete és életük iránt. Hiszen a mives élet ^{és annak.} ~~és az az élet~~
^{megőrzésének} ~~tett~~ ~~szöveg~~ e vers mondandója. Így lesz a műnek
 az idő nemcsak módszere, hanem témája is, akár — Réz Pál sza-
 vai szerint — Proust főművében.^{21/} S hogy mennyire így igaz
 ez, mutatja, hogy mives, egykor boldog, idilli életét, életü-
 ket nem most siratja el így módon először. 1941. június 22-én,
 hogy a német-szovjet háború kitörését bejelentette a rádió, a
 rettenetes nap estéjét így írja le Naplójában:

„Jövünk le a hegyről, a fogaskerekűn vasárnapi tömegek, a
 Margithíd-főnél és a szigetnél barnarasült nők és fényesarcu
 férfiak tolonganak, fölöttük rémület remeg. Előkotorom a feke-
 te papírokat, — „elsötétítetek”. Gyorsan megy, minden alkalom-
 mal gyorsabban... a gyakorlat. Zöldék kiabálrak fel és Bálint
 Vera, később Péter Bandi. Ülünk a sötétben és tapogatózunk.
 Fullasztó meleg van, nem lehet becsukni az ablakokat. Szemközt,
 a kis kocsmában /italmérési joga nincs már, elvették/ vacsorá-
 zunk. Utána Bandi hérautón fölvisz a Gül Baba utcába, a korom-
 sötét hídon át, közben bort veszünk, burgundi vöröset, fön-
 kiülünk Bandi kis kertjébe, a rózsafák közé, fölöttünk a kert
 terraszai és körül a Rózsadomb és fölöttünk és körül a csilla-
 gos ég. Iszunk. Négyen iszunk, mértéktelenül, Z. Feri és Fif
 alig. És emlékezünk... ”

— Ime a megélt A la recherche... ^{22/}

Am a versíróhelyzet feltárásával a költő visszalép az emlé-
 kezés idejéből az objektív időbe. S ez hasonló következménnyel
 jár, mint az Ikrek hava háborús fenyegetettséget jelző befeje-
 zése. ^(vii.) Egri Péter ~~szövegében állapítja meg~~ mikor Proust regényé-
 ben Marcel visszatér az objektív időbe, a Romboló Idő Álarcos-

bálján a Halál Bábjátékának groteszk figurái között találja magát. „Rég nem látott ismerősei az egyetemes pusztulás riasztó maskarájában lépnek el előtte. Az egykori, elhalt ismerősök eltűnő emléke éppúgy az idő megállíthatatlan, szívós, kártevő munkájára emlékeztet, mint a még életben lévők öntudatlan, de feltartóztathatatlan agóniája.”^{23/} Ám versünkben — fiatal, tiszta emberek pusztulásáról lévén szó — ez még tragikusabb. Az utolsó előtti versszakban, ahol a költő az objektív időbe lép, látjuk az élők agóniáját /„harcra tiportak”/, a korábban még élőkként is bemutatott, elpusztult barátok pedig az utolsó szakaszban már halottként szerepelnek. És valóban szerepelnek. Itt a költőnek mindenekelőtt le kell mondania az emlék-idill újbóli valósággá válásáról. Mert nem ismétlődhetik meg immár az a múlt, amelynek szereplői meghaltak.

Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. —

A megismételhetetlenség távlattalan távlatát. És a távlat? A holtak emlékének csendes kísértetjárása.

Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában,
és beleiszznak majd poharunkban, kik eltemetetlen
távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.

A halottak felidézése, emléküik csendes kísértése nem ritkaság Radnóti műveiben. Az Ikrek havában is láthattuk ezt. Bori Imre figyelmeztet e jelenségre, már az Ujhold versei kapcsán. /És kegyetlen/.^{24/} S bizonyosság erre kilencsoros, megrázó erdejű költeménye, a Béke, borzalom is.

Mikor kiléptem a kapun, tíz óra volt,
fénylő keréken pék suhant és énekelt,
gép dongott fenn, a nap sütött, tíz óra volt,
halott néném jutott eszemben s már repült
felettem mind, akit szerettem és nem él,
sötéten szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt le hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom.

A vers dátuma 1938. Az Első ecloga esztendeje. Egy évvel korábban írja Párizsban a Hispania, Hispaniát és bizonyos ugyanott a Federico García Lorcat. Akinek versei közül többet -- így a Torreádorsiratót is -- tudjuk, hogy ekkor ismeri meg. A szellemjárás pedig már az Ikrek hava felé mutat. Így a "tíz óra volt" háromszori ismétlődése, ilyen előzmények után, és e szövegkörnyezetben egy hatásra enged következtetni. García Lorca Torreádorsiratójára. Radnóti itteni, időbeli pontosítása hívja e sorokat: „Délután volt és öt óra. / Pontosan délután öt óra volt. / A fehér lepedőt egy gyermek hozta / délután öt órakor. / A mésszel teli háncskosár már ott állt / délután öt órakor. / És minden más csak halál, halál volt már / délután öt órakor.” E Radnóti-sor pedig — „Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt...” — még e sorokat is hívja: „Jaj, milyen szörnyű délután öt óra! / Délután öt óra volt minden órán!”²⁵

Ami az À la recherche... befejezését illeti, látnunk kell, éppen az itteni, csendes kísértetjárásból, hogy a költő itt még önmagát a társait meggyászoló túlélők között véli. „és beleisznak majd poharunkba, kik eltemetetlen, / távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.”

Mikor előljáróban azt mondtuk, hogy az À la recherche...
a Vresmart palinodiája, kimondatlanul azt is állítottuk, hogy e
fájdalmasan szép, idillumba épülő ~~idill~~^{enti}-idillel a költő ellene
mond kedves Vergiliusának. ~~xxxxxxxxxxxxxxx~~ Mert a Veresmart ter-
mészeti képeit előbb prózában, naplójába jegyezvén fel, hozzátet-
te: „Vergiliusi kép...” S a mives társak örökre eltávoztát is --
ime -- vergiliusi képpel siratja el.

...kik eltemetetlen,

távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.

Csak éppen fordítottan vergiliusi kép ez. Gyönyörű így, távol, te-
metetlen nyugvó mives társakról szólván is. De mintha csak Vergi-
lius V. eclogájának a -- Daphnist megillető -- szépséges pásztor-
költő-temetése fordulna itt visszájára. Az, amelyről a költőnk
IX. ecloga-fordítását is tartalmazó Pásztori magyar Vergilius lap-
jain, Révai Miklós prózai átültetésében írva áll:

„/.../ Hintsétek bé levelekkel a föld színét, pásztorok!
fedjétek bé ágakkal a kútakat, úgy akar Daphnis tiszteltetni;
sírdombot is rakjatok s hegyébe írjátok e verseket:

Daphnis az erdőkben s innét hírhedtem az égis:

Míg éltem, szép nyájamnak szebb pásztora voltam.